

О. Р. Гаврилук, О. І. Леута

Старослов'янська мова. Фонетика

навчально-методичний посібник

І вь третей де

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ
ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ ІМЕНІ АНДРІЯ МАЛИШКА

О. Р. ГАВРИЛЮК, О. І. ЛЕУТА

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА МОВА. ФОНЕТИКА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Київ – 2014

УДК 811.163.1'342 (075.8)
ББК 81.416.1-1я73

Г12

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова
(протокол №4 від 27 листопада 2014 року)*

Рецензенти:

О. А. Стишов – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Гуманітарного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.

П. І. Білоусенко – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Запорізького національного університету.

Г12 Старослов'янська мова. Фонетика: навч.-метод. посіб. /
О. Р. Гаврилюк, О. І. Леута. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова,
2014. — 96 с.

ISBN 978-966-660-978--9

Посібник містить теоретичні відомості про особливості фонетичної системи старослов'янської мови в діяхронічному аспекті, практичні завдання, вправи, тести, питання для самоконтролю та завдання для контрольних робіт. Також запропоновано питання для підсумкового контролю знань та укладено термінологічний словник. Уміщені в додатках зразки фонетичного аналізу текстів, рекомендації до їх прочитання допоможуть не лише глибше пізнати структуру мови, а й виробити навички аналізу старослов'янських текстів.

Навчальний посібник рекомендовано для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів та викладачів.

УДК 811.163.1'342 (075.8)

ББК 81.416.1-1я73

Г12

Всі права застережені
All rights reserved
ISBN 978-966-660-978-9

© О. Гаврилюк, 2014
© О. Леута, 2014
© НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ	7
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ІЗ ФОНЕТИКИ СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ	9
Тема 1. ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ІХ СТ.	10
1.1. Фонетична структура складу	10
1.2. Класифікація голосних звуків	11
1.3. Класифікація приголосних звуків	12
Питання для самоконтролю	14
Практичні завдання	16
Тестові завдання до теми 1	17
Тема 2. ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ	20
2.1. Основні риси звукової системи індоевропейської мови.....	20
2.2. Характеристика голосних звуків старослов'янської мови за походженням	21
2.3. Характеристика приголосних звуків старослов'янської мови за походженням	23
Питання для самоконтролю	26
Практичні завдання	27
Тестові завдання до теми 2	28
Тема 3. ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ	31
3.1. Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних	32
3.2. Зміни приголосних у сполученні з наступним *j	34
Питання для самоконтролю	36
Практичні завдання	37
Тестові завдання до теми 3	39
Тема 4. ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЄЮ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ	43
4.1. Монофтонгізація дифтонгів	43

4.2. Зміни дифтонгічних сполучень "голосний + *m, *n"	44
4.3. Зміна сполучень *tort, *tolt, *telt, *tert	46
4.4. Доля сполучень *or, *ol на початку слова	47
4.5. Явища кінця слова	47
4.6. Зміни в групах приголосних *dt, *tt	48
Питання для самоконтролю	48
Практичні завдання	49
Тестові завдання до теми 4	50

Тема 5. ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ

МОВИ, ЗАСВІДЧЕНІ ПАМ'ЯТКАМИ X-XI СТ.	54
5.1. Зміни, пов'язані з долею редукованих голосних	54
5.2. Зміни, не пов'язані з долею редукованих голосних	55
Питання для самоконтролю	55
Практичні завдання	55
Тестові завдання до теми 5	56
ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	59
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ	69
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	71
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	77
ДОДАТКИ	80
ДОДАТОК 1. СЛОВ'ЯНСЬКА АЗБУКА. КИРИЛИЦЯ	80
ДОДАТОК 2. РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРОЧИТАННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ	81
ДОДАТОК 3. ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ	84
ДОДАТОК 4. ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ Й ФОНЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ	88
ДОДАТОК 5. СЛОВНИК СКОРОЧЕНИХ НАПИСАНЬ СЛІВ	94

ПЕРЕДМОВА

Курс старослов'янської мови належить до історичних мовознавчих дисциплін, які закладають основи для порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов та успішного оволодіння такими фаховими предметами, як історична граматики, історія літературної мови, загальне мовознавство. Дослідження фонетики як складової частини загального курсу старослов'янської мови забезпечує знання не лише процесів, які відбувалися в старослов'янській мові на різних етапах її історії, а й усвідомлення загальних законів розвитку мови, її структури, місця в європейському мовному контексті.

Посібник призначений для вивчення особливостей та шляхів формування фонетичної системи старослов'янської мови, що стане основою свідомого засвоєння фонетичних норм сучасних східнослов'янських та інших слов'янських мов. Знання історії мови формує сприймання мовних явищ на різних етапах їхнього розвитку та проєкцію на сучасний стан у всіх взаємозв'язках і взаємовпливах.

У посібнику запропонована орієнтовна тематика практичних занять із фонетики старослов'янської мови та методичні рекомендації щодо їх підготовки. Основні відомості з фонетики старослов'янської мови викладено в п'яти темах, що передбачають ознайомлення зі звуковою системою старослов'янської мови другої половини IX ст., системою вокалізму та консонантизму в порівняльно-історичному аспекті, вивчення звукових процесів праслов'янської мови, зумовлених дією закону складового сингармонізму та закону відкритого складу, а також звукових процесів старослов'янської мови, засвідчених пам'ятками X-XI ст. Теоретичні відомості подано у вигляді схем і таблиць, що полегшують сприйняття матеріалу, а також коротких зауваг із урахуванням положень, викладених у чинних підручниках зі старослов'янської мови.

Посібник містить завдання і вправи, зорієнтовані на засвоєння фонетичних явищ, питання для самоконтролю студентів.

Для підсумкового контролю засвоєних знань розроблено тестові завдання та завдання для контрольних робіт. Також укладено короткий термінологічний словник, що містить витлумачення основних понять фонетики старослов'янської мови.

З метою узагальнення й систематизації знань, а також для самоконтролю студентів у додатках подано слов'янську абетку (кирилицю), рекомендації до прочитання пам'яток старослов'янської мови, план та зразок фонетичного аналізу тексту, а також тексти для читання та фонетичного аналізу.

Запропонований у посібнику матеріал зорієнтований на вироблення в студентів умінь читати і коментувати пам'ятки, аналізувати фонетичні явища, помічати динаміку їх розвитку, а також застосовувати елементи порівняльно-історичного аналізу з проєкцією на відповідні явища сучасних слов'янських мов, зокрема сучасної української.

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Позначки

* – реконструйована, не засвідчена на письмі форма.

Дужка, що об'єднує дві літери, ($\widehat{дж}$) – злита вимова двох звуків.

Дужка над голосною (ă, ǫ, ǣ) – короткий голосний.

Дужка під голосною (î, û) – нескладовий голосний.

Горизонтальна риска над голосною (ā, ō, ē) – довгий голосний.

Гачок під голосною (o, e) – носовий голосний.

Кружок під сонорним (r, l) – складотворчий сонорний.

Скісна риска праворуч угорі приголосного (r', l') – пом'якшений приголосний.

> – змінилося на...

< – утворилося з...

Апостроф праворуч угорі приголосного в словах старослов'янських текстів (к'го) – пропущений редукований ъ, ь.

Г҃ль, і҃бѣъ знак над словом (титло) – скорочене написання слова або числове значення літер.

Літери праслов'янських реконструкцій

*ц – укр. [у]

*č – укр. [ч]

*z – укр. [з]

*š – укр. [ш]

*с – укр. [ц]

* \widehat{dz} – укр. [$\widehat{дз}$]

*s – укр. [с]

* $\widehat{dž}$ – укр. [$\widehat{дж}$]

*ž – укр. [ж]

*ě – ст.-сл. ѣ

Назви мов та діалектів

болг. – болгарська

герм. – германська

гот. – готська

гр. – грецька

двн. – давньоверхньонімецька
д-інд. – давньоіндійська
зах-сл. – західнослов'янська
лат. – латинська
латис. – латиська
лит. – литовська
нім. – німецька
пол. – польська
праіе. – праіндоевропейська
прасл. – праслов'янська
прус. – пруська
серб. – сербська
словен. – словенська
сп-сл. – спільнослов'янська
сскр. – санскрит
ст-сл. – старослов'янська
сх-сл. – східнослов'янська
укр. – українська
чеськ. – чеська

Назви старослов'янських пам'яток

Асс. єв. – Ассеманійове, або Ватиканське, євангеліє
Зб. Кл. – Збірник Клоца
Зорг. єв. – Зографське євангеліє
Лис. Унд. – Листки Ундольського
Мар. єв. – Маріїнське євангеліє
Остр. єв. – Остромирове євангеліє
Охр. лис. – Охридські листки
Сав. кн. – Савина книга
Син. пс. – Синайський псалтир
Супр. рук. – Супрасльський рукопис

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ІЗ ФОНЕТИКИ СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин				
		усього	лекції	практ. заняття	інд. робота	самост. робота
	Фонетика					
1	Звукова система старослов'янської мови другої половини IX ст.	10	2	2	2	4
2	Звукова система старослов'янської мови в порівняльно-історичному аспекті	8	2	2		4
3	Пом'якшення приголосних праслов'янської мови	10	4		2	4
4	Звукові процеси праслов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу	8	2	2		4
5	Звукові процеси старослов'янської мови, засвідчені пам'ятками X-XI ст.	6			2	4
	Усього	42	10	6	6	20

Тема 1. ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ IX СТ.

1.1. Фонетична структура складу

У старослов'янській мові другої половини IX ст. діяв *закон відкритого складу*, який ствердився ще в праслов'янській мові. Згідно з цим законом усі склади в словах були відкритими, тобто закінчувалися голосним звуком (до-мъ, до-бро, о-стро-въ), за винятком лише деяких слів-проклітиків, напр.: *из, без, въз-, раз-, об*. Однак після приєднання їх до повнозначних слів змінювалося морфемне членування і всі склади ставали відкритими: *из + ити = и-зи-ти*. Групи приголосних у середині слова не розчленовувалися між складами, а завжди починали склад, напр.: *о-кръ-стъ, мъ-гла, въ-пль*. У старослов'янській мові складотворчими могли бути не тільки голосні, а й сонорні приголосні *р, л*. Складотворчий характер цих звуків передавали нескладові *ъ, ь*, що стояли після сонорних: *млъва, млънии, чръвь, чрънь*.

Склад будувався *за принципом висхідної звучності*, тобто кожний наступний звук був звучнішим за попередній. Коефіцієнти звучності подано в таблиці:

1	2	3	4	5	6
глухі щілинні с, ш, ѡ, ф	глухі проривні п, т, к	дзвінкі <i>з, ж, б, д,</i> <i>г, ј, жд</i>	носові сонорні м, н	плавні <i>р, л</i> та дзвінкий губний <i>в</i>	голосні звуки

Наприклад: испросити (и-спро-си-ти)

6 1256 16 26

Принцип висхідної звучності міг порушуватися на стику морфем. Наприклад, у слові *въ-схо-ди-ти* в другому складі звуки [с], [х] – глухі, щілинні. Їх сусідство стало можливим тому, що при словотворенні (*въсходити < ходити*) кінцевий приголосний префікса утворював із початковим приголосним кореня та наступним складотворчим голосним один склад.

Спостерігалася тенденція до пом'якшення твердих приголосних перед голосними переднього ряду – *за принципом складового сингармонізму*, основна вимога якого – зближення за тембром голосних та приголосних у межах складу. Отже, тверді приголосні фонемі поєднувалися з голосними непереднього ряду, а м'які приголосні – з голосними переднього ряду. Порухення цього принципу могло спричинити асиміляцію твердих приголосних до м'яких.

1.2. Класифікація голосних звуків

Система вокалізму старослов'янської мови об'єднувала 11 звуків. За місцем артикуляції в горизонтальному напрямі ротової порожнини вони поділялися на голосні переднього, середнього і заднього рядів, а за ступенем підняття спинки язика в напрямі до твердого піднебіння – на голосні високого, середнього та низького піднесення.

Принципи класифікації	Ряд		
	передній	середній	задній
Піднесення			
високе	и	ы	оу
середнє	ь, ѡ, є		о, ѣ, ж
низьке	ѣ		а

За участю носової порожнини голосні поділялися на носові (ж, ѡ) та ротові (всі інші). За тривалістю всі звуки поділялися на голосні неповного творення – редуковані ѣ, ь – та повного творення (всі інші). Позиційно редукованими були також ы та и, що утворилися з ѣ або ь перед ј або і. За участю губ голосні поділялися на лабіалізовані (о, ж, оу) та нелабіалізовані (всі інші).

Варто звернути увагу

Необхідно правильно визначати сильну (+) й слабку (–) позиції редукованих. У сильній позиції редуковані передавали короткі

звуки (ъ – [ǒ], ь – [ǔ]), а в слабкій – не мали фонетичного вияву, а лише штучно відкривали склад.

Сильна позиція редукованих ь, ъ:

- у складі під наголосом (го⁺н⁺ць, р⁺п⁺ть, в⁺п⁺ль);
- перед складом із редукованим ь, ь у слабкій позиції (к⁺р⁺т⁺ьк⁺, прав⁺д⁺н⁺ь);
- перед складом із редукованими ы, и у слабкій позиції: ч⁺ст⁺ик.

Слабка позиція редукованих ь, ъ:

- в абсолютному кінці слова: с⁺н⁺ь, ж⁺г⁺ь (винятки – односкладові слова т⁺ь, с⁺ь, н⁺ь, де редуковані в сильній позиції);
- перед складом із редукованим ь, ь в сильній позиції (д⁺н⁺ьс⁺, л⁺ьс⁺тьц⁺ь);
- перед складом із голосним повного творення (к⁺т⁺о, т⁺ма);
- складотворчий сонорний + редукований ь, ь у слабкій позиції (в⁺л⁺к⁺, с⁺р⁺п⁺ь).

Позиції редукованих визначають із кінця слова.

При визначенні позиції редукованих ы, и варто звернути увагу на те, що редукованими вони були тільки перед складом із початковим [j, i], напр.: брат⁺рия, оро⁺ж⁺ик, добр⁺и, син⁺и.

1.3. Класифікація приголосних звуків

місце творення		спосіб творення	губні	язикові		
				передньо-язикові	середньо-язикові	задньо-язикові
шумні	проривні	дзвінкі	б	д		г
		глухі	п	т		к
	щілинні	дзвінкі	в	з, ж	й	
		глухі	(ф)	с, ш		х

місце творення \ спосіб творення			губні	язикові		
				передньо-язикові	середньо-язикові	задньо-язикові
шумні	африкати	дзвінкі		ɣ		
		глухі		ц, ч		
	складні	дзвінкі		Ɑ		
		глухі		Ɑ		
сонорні	носові		м	н		
	плавні			р, л		

Варто звернути увагу

1. Диференційні ознаки приголосних: місце творення (губні, язикові: передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові); спосіб творення (проривні, щілинні, африкати, складні, носові, плавні); співвідношення голосу й шуму (сонорні, шумні: дзвінкі, глухі); співвідношення за твердістю й м'якістю.

2. Класифікація приголосних звуків за ознакою твердості-м'якості:

– завжди тверді (г, к, х), які не могли бути поряд із голосними переднього ряду, крім окремих запозичень із грецької мови (**ангѣль, китѣ, хѣроуѣмѣ**);

– завжди м'які (ж, ч, ш, Ɑ, Ɑ, ɣ, ц, й). Після таких фонем не вживалися голосні непереднього ряду. Якщо ці голосні мали постасти після м'яких приголосних, вони змінювалися на голосні нової якості: ѣ > ѣ (дрѣѣѣ – дрѣѣѣѣ), о > ѣ (око – оѣѣ);

– приголосні в, п, в, м, д, т були твердими, але перед голосними переднього ряду напівпом'якшувалися;

– приголосні р, л, н, з, с могли бути твердими, м'якими, напівм'якими залежно від позиції в слові. Перед голосними непереднього ряду вони були твердими (**рабѣ, ладин, нашѣ**); перед голосними переднього

ряду ці приголосні були напівм'якими (ликъ, нѣво). У позиції перед йотованими га, к, ю, ѡ, ѡж приголосні р, л, н були м'якими (момж, морк). Зубні з, с були м'якими, якщо походили з твердих г, х (нозѣ, моусѣ).

3. У старослов'янській мові складотворчими могли бути не лише голосні, а й сонорні р, л: зръно, вѣкъ, грѣло, дѣгъ, врѣхъ. На письмі вони завжди були в сполученні з редукованими – рѣ, лѣ чи рь, ль. Такі сполучення мали подвійний вияв:

– нескладотворчий р, л + складотворчий ѣ, ѣ: крѣвь, плѣть. У їхніх сучасних східнослов'янських словах-відповідниках аналогічний порядок розміщення складових елементів – голосний після сонорного: *кров, плоть*;

– складотворчий р, л + нескладотворчий ѣ, ѣ: вѣкъ, грѣло. У їхніх сучасних східнослов'янських словах-відповідниках зворотний порядок розміщення елементів – голосний стоїть перед сонорним: *вовк, горло*.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому суть закону відкритого складу? Коли діяв цей закон? Який він мав вияв у праслов'янській та старослов'янській мовах?

2. У чому суть принципу висхідної звучності, який визначав побудову складів у словах старослов'янської мови? Назвіть можливий порядок розташування звуків у межах складу (за співвідношенням голосу і шуму).

3. Які звуки старослов'янської мови могли виконувати функцію складотворчих? Які закономірності підпорядкування сполучень приголосних у складах?

4. У чому суть принципу складового сингармонізму?

5. Скільки голосних звуків було в старослов'янській мові?

6. Яких звуків старослов'янської мови немає в сучасній українській мові? Які літери їх позначали?

7. Порівняйте таблицю голосних старослов'янської мови з таблицею голосних сучасної української мови, поясніть відмінності між ними.

8. Назвіть голосні повного творення та редуковані; чисті та носові; лабіалізовані та нелабіалізовані.

9. За яких умов редуковані **ъ, ь** були в сильній позиції?
10. За яких умов редуковані **ъ, ь** займали слабку позицію?
11. У яких словах голосні **ы, и** були редукованими?
12. Яке звукове значення, на думку вчених П. Фортунатова, П. Селіщева, М. Грунського, має літера **ѣ**?
13. Які звуки передавали літери **ж** (юс великий) і **ѡ** (юс малий)? Хто розкрив їх звукову природу?
14. Як у кирилиці позначено звуки [o] та [i]?
15. Які голосні старослов'янської мови не вживалися на початку слова?
16. Назвіть принципи класифікації приголосних звуків у старослов'янській мові. Виокремте групи приголосних за місцем творення; способом творення; співвідношенням голосу та шуму; твердістю і м'якістю.
17. Якого губного приголосного не було в слов'янських мовах, а був у запозичених із грецької мови словах? Наведіть приклади.
18. Виокремте характерні особливості задньоязикових приголосних старослов'янської мови.
19. Назвіть приголосні, що були постійно м'якими. З якими голосними вони могли поєднуватися?
20. Назвіть пари приголосних за твердістю-м'якістю.
21. Які приголосні могли бути твердими, напівм'якими або м'якими?
22. Дайте артикуляційну характеристику приголосного звука [j]. Як графічно він позначався? Наведіть приклади.
23. Назвіть пари шумних приголосних за дзвінкістю-глухістю. Порівняйте їх із такими ж парами сучасної української мови. Назвіть шумні приголосні старослов'янської мови, які не мали співвідносних пар.
24. За якими критеріями можна практично відрізнити складотворчі й нескладотворчі **р, л** у старослов'янських пам'ятках?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Поділіть слова на склади та дайте їм характеристику: чловѣчьство, овьца, правьда, пѣснь, тьмьнь, скръжьтѣ, окръстѣ, правьдѣнѣти, коупьно, мыгла, рождѣство, мьзда, истачати, слѣнце, милосрьдовати.

2. Виокремте в словах групи приголосних, укажіть на їх місце в структурі складу та з'ясуйте, чи дотриманий у ньому принцип висхідної звучності: вихурь, братръ, мрьзость, вьстрѣ, пригваждати, вѣплѣ.

3. Поясніть, чи правильно поділено на склади слова: прь-сте-нь, до-мѣ, тво-рь-ць, жи-ти-к, ра-спѣ-нѣ, не-ѣ-сы-тѣ, длѣ-жь-но, грѣ-чь-скѣ.

4. Визначте позиції редукованих у словах: вѣшьдѣ, вѣнѣтрь, сѣворь, посѣлавѣ, сѣвѣщавѣ, осьлѣ, рѣтѣ, бѣдѣлѣ, коупьно, двѣрьмѣ, дѣнь, дѣнесѣ, вѣсь, мжжь, брѣвь, дѣва, вѣрати, вѣзьмѣ, пѣськѣ, ловьць, пыж, тѣчѣнѣ, творьць, кротѣкѣ, грѣстѣ, жѣньцьмѣ, слѣньце, врьтѣпѣ, лѣстьць, вѣньць, пришѣльць, тѣмьница, лѣсть, отѣць, льгѣкѣ, чѣстѣнѣ, страшѣнѣ.

5. Дайте повну артикуляційну характеристику голосних у словах: снѣж, стоудѣнѣ, плѣнѣ, жати.

6. Визначте приголосні за артикуляційними характеристиками:
- губний, проривний, дзвінкий, пом'якшений;
 - передньоязиковий, фрикативний, дзвінкий, м'який;
 - передньоязиковий, сонорний, дрижачий, пом'якшений;
 - губний, сонорний, носовий, твердий.

7. Випишіть слова, у яких сонорні р, л складотворчі: врьтѣти, плѣтѣ, хлѣмѣ, крѣвь, мрьтѣць, жалѣтѣ, скръжьтѣ, крѣстѣ, жрьло, зрьно, млѣнни, чрѣвь, млѣва, брѣвѣно, крѣмити, грѣстѣ.

8. Випишіть із тексту окремо приголосні постійно тверді, постійно м'які, позиційно тверді чи пом'якшені: призѣвавѣ же и десѣть равѣ свонхѣ. ї дасѣтѣ имѣ десѣть мѣнасѣ. ї рече кѣ нимѣ. коуплѣ дѣните донѣдеже придѣ. граждѣне же его ненавидѣахѣ его (Мар. єв.). вѣ окръстѣннихѣ сѣлѣхѣ и вѣсѣхѣ коуплѣтѣ сѣвѣ хлѣбѣы (Зорг. єв.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ 1

- Принцип висхідної звучності складів полягав у тому, що:
 - у межах складу поєднувалися звуки різної артикуляції;
 - у межах складу поєднувалися звуки подібної артикуляції;
 - склад закінчувався на приголосний;
 - кожний наступний звук складу був звучнішим за попередній.
- Укажіть, у яких словах поділ на склади здійснено правильно:
 - до-бръ, чо-вѣ-къ, ви-хръ;
 - овъ-ца, зьр-но, мж-жь;
 - же-на, правь-да, ра-бъ;
 - тъ-мь-нь, сынъ, пѣ-снь.
- У системі вокалізму старослов'янської мови голосних звуків було:
 - 6;
 - 11;
 - 5;
 - 12.
- До голосних переднього ряду належали звуки, позначені літерами:
 - и, і, ы, оу;
 - є, и, ь, ѡ, ж;
 - и, і, є, ѡ, ь, ѣ;
 - о, ѣ, є, и, ь.
- Хто розкрив звукову природу носових голосних старослов'янської мови:
 - О. Востоков;
 - О. Потєбня;
 - Ю. Шевельов;
 - І. Ягич.
- Оберіть варіант, у якому в словах лише голосні заднього ряду:
 - въдова, праса;
 - конь, архикрен;
 - мждръ, хвалиж;
 - вѣдѣти, сынъ.
- Оберіть правильне твердження:
 - у старослов'янській мові було два редуковані голосні ъ та ь;
 - у фонетичній системі старослов'янської мови було три редуковані – ъ, ь та ы;
 - у старослов'янській мові були два редуковані голосні ъ та ь, а також їх позиційні варіанти ы та и, що утворилися з ъ або ь перед j або i;
 - фонетична система старослов'янської мови репрезентована чотирма редукованими ъ, ь та ж, ѡ.

8. Сильними для редукованих були позиції:
- перед складом із голосним повного творення;
 - у складі під наголосом;
 - «складнотворчий сонорний + редукований **ъ, ь**»;
 - перед складом із редукованим **ъ, ь** у слабкій позиції.
9. Визначте, у якому рядку всі слова мають редуковані в сильній позиції:
- вдова, дѣва; б) небесънъ, кръвь;
 - влѣкъ, цвѣтъка; г) творъцоу, посълати.
10. Оберіть варіант, у якому в усіх словах позиції редукованих відповідають схемі ++-:
- жньцьмь, вѣньць; б) тѣпѣтъ, тѣмьнъ;
 - чѣтъць, правѣднъ; г) жрьць, отѣрочнъ.
11. У якому слові кількість букв і звуків не збігається:
- градъ; б) ношти;
 - наоучити; г) звѣзда.
12. У якому слові три голосні звуки:
- тоужда; б) трѣпѣти;
 - сѣвръшити; г) коупаж.
13. Визначте характеристику звука, передаваного літерою **ѣ**:
- голосний повного творення, низького піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий;
 - голосний повного творення, середнього піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий;
 - голосний неповного творення (редукований), середнього піднесення, заднього ряду, нелабіалізований, чистий;
 - голосний повного творення, високого піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий.
14. Оберіть варіант, у якому в усіх словах сонорні **р, л** складотворчі:
- жрьло, слъза; б) кръстъ, безмлъвнє;
 - чрънъ, лъстѣ; г) грѣдъ, блъгари.
15. Оберіть варіант, у якому в усіх словах **ъ, ь** після сонорних складотворчі:
- брѣвь, врѣхъ; б) трѣхъ, плѣтъ;
 - плѣкъ, трѣгъ; г) зрьно, тлъпа.

16. Укажіть на рядок із постійно твердими приголосними:
- [в], [п], [в], [м], [д], [т];
 - [г], [к], [х];
 - [ж], [ш], [ѡ], [шт], [дз], [ц], [ч], [ј];
 - [р], [л], [н], [з], [с].
17. Оберіть варіант, у словах якого всі приголосні тверді:
- равѣ, оучо, добръ, помогж;
 - оученици, пѣнѣзь, слота;
 - садовик, псалтырь, божьскъ;
 - всѣда, врачьба, алъчнь.
18. Для передачі приголосного [j] у старослов'янській мові:
- не було спеціальної літери, а сполучення з [j] передавалися з допомогою йотованих букв-лігатур;
 - була літера й;
 - було дві літери – й та и;
 - було три літери – й, и та і.
19. Оберіть варіант, у словах якого всі приголосні м'які:
- рече, синни; б) кдинь, ножь;
 - верж, столъ; г) имѣ, гоньць.
20. Оберіть варіант, у якому визначено характеристику звука [ѡ]:
- приголосний, передньоязиковий, шумний, дзвінкий, проривний, постійно твердий;
 - приголосний, передньоязиковий, шумний, дзвінкий, складний, постійно м'який;
 - приголосний, передньоязиковий, шумний, глухий, складний, м'який;
 - приголосний, задньоязиковий, шумний, дзвінкий, складний, твердий.

Тема 2. ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

2.1. Основні риси звукової системи індоєвропейської мови

Фонетична система старослов'янської мови є продуктом розвитку фонетичної системи праслов'янської мови, яка сформувалася на ґрунті окремих діалектів індоєвропейської мови-основи. Праслов'янська мова, як і праіндоєвропейська, є реконструкцією, бо науці не відомі безпосередні письмові фіксації цих мов.

Основні риси звукової системи індоєвропейської мови:

- 1) в індоєвропейській мові функціонували відкриті і закриті склади. Наявність закритих складів робила можливим уживання дифтонгів та дифтонгічних сполучень. Дифтонги містили два голосних компоненти: перший складовий (***a**, ***o**, ***e**) і другий нескладовий (***i**, ***u**): *āi, *āi, *ōi, *ōi, *ēi, *ēi, *āu, *āu, *ōu, *ōu, *ēu, *ēu. Дифтонгічні сполучення поєднували голосний із сонорним приголосним: *an, *am тощо;
- 2) функціонували довгі й короткі голосні: *ā, *ā, *ō, *ō, *ē, *ē, *ī, *ī, *ū, *ū;
- 3) складотворчими могли бути не лише голосні, а й плавні *r, *l та носові *m, *n;
- 4) проривні приголосні поділялися не лише на дзвінки і глухі, а й на придихові і непридихові: *b^h – *b, *p^h – *p;
- 5) кількість фрикативних (щілинних) приголосних була незначною (*z, *s, *j, *v), не було приголосного *ch (x), шиплячих й африкатів;
- 6) у межах слова були можливими будь-які сполучення груп приголосних, зокрема й сполучення приголосних із *j.

2.2. Характеристика голосних звуків старослов'янської мови за походженням

Формування системи вокалізму праслов'янської мови з праіндоєвропейської

Праіндоєвропейські голосні

*ā *ǎ *ō *ǔ *ē *ě *ī *î *ū *ÿ
 ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
 *a *o *ě *ǫ (*k) *e *i *ь *y *ъ

Праслов'янські голосні

Голосний	Походження голосного	Характеристика голосного
а	*ā (ст.-сл. <i>мати</i> , лат. <i>māter</i>); *ō (ст.-сл. <i>даръ</i> , лат. <i>dōnum</i>); *ē після палатальних приголосних *j, *ž, *č, *š (ст.-сл. <i>кричати</i> – <i>*krikēti</i>); *o в сполученнях *og, *ol у кінці складу (ст.-сл. <i>младъ</i> , сп.-сл. <i>*moldъ</i>)	Голосний повного творення, низького піднесення, заднього ряду, нелабіалізований, чистий
о	*ǎ (ст.-сл. <i>осълъ</i> , лат. <i>āsīlus</i>); *ǔ (ст.-сл. <i>око</i> , лат. <i>ōcūlus</i>)	Голосний повного творення, середнього піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий
е	*ě (ст.-сл. <i>небо</i> , лат. <i>nēbūla</i>); *ǔ після м'яких приголосних, створених на місці твердих перед j (ст.-сл. <i>морк</i> , лат. <i>mārō</i>)	Голосний повного творення, середнього піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий
ѣ	*ē (ст.-сл. <i>вѣра</i> , лат. <i>vērus</i>); *oi, *ai (ст.-сл. <i>вѣнецъ</i> , лит. <i>vainikas</i>); *ē при трансформації дифтонгічних сполучень *ei, *ei (ст.-сл. <i>врѣгъ</i> , сп.-сл. <i>*bergъ</i>).	Голосний повного творення, низького піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий

Голосний	Походження голосного	Характеристика голосного
И	*ī (ст.-сл. три, лат. <i>trīginta</i>); *oi в кінці слова при спадній інтонації (ст.-сл. ми, сп.-сл. <i>moi</i>); *ei (ст.-сл. кривъ, лит. <i>kreivas</i>); *ū після палатальних приголосних (ст.-сл. шити, лит. <i>siūti</i>); *jъ на початку складу (ст.-сл. иго, лат. <i>jūgum</i>)	Голосний повного творення, високого піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий
Ы	*ū (ст.-сл. дымъ, лат. <i>fūmūs</i>); *uns, *ons, *ans, *onts в кінці слова (ст.-сл. камы, сп.-сл. <i>*katon</i>)	Голосний повного творення, високого піднесення, середнього ряду, нелабіалізований, чистий
Ъ	*ŭ (ст.-сл. крътъ, лат. <i>krūtūs</i>); *om, *on, *um, *un в кінці слова (ст.-сл. даръ, лат. <i>dōnum</i>)	Голосний неповного творення (редукований), середнього піднесення, заднього ряду, нелабіалізований, чистий
Ь	*ī (ст.-сл. вдова, лат. <i>viduā</i>)	Голосний неповного творення (редукований), середнього піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий
ОУ	*ou, *au (ст.-сл. оухо, лит. <i>ausis</i>); *eu (ст.-сл. любъ, д-інд. <i>leubhoh</i>)	Голосний повного творення, високого піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий

Голосний	Походження голосного	Характеристика голосного
Ж	*am, *om, *ap, *op перед приголосним (ст.-сл. ржка, лит. ranka) та в кінці слова (ст.-сл. грѣжъ, гот. graban)	Голосний повного творення, середнього піднесення, переднього ряду, лабіалізований, носовий
А	*em, *en перед приголосним (ст.-сл. мѣта, лат. menta) та в кінці слова (ст.-сл. сѣма, сп.-сл. *semen)	Голосний повного творення, середнього піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, носовий

Чергування голосних звуків

1. *Кількісні чергування голосних* – це чергування звуків, різних за тривалістю звучання, але однакових за артикуляцією:

- о\|а (< *ō\|*ā): просити – въпрашати, точити – истачати;
- є\|ѣ (< *ě\|*ē): грести – погрѣвати, сѣдло – сѣдѣти;
- ы\|и (*ī\|*ī): братьи – събирати, шьдъши – оушидъ;
- ъ\|ы (*ÿ\|*ÿ): посылъ – посылати, съпати – засыпати.

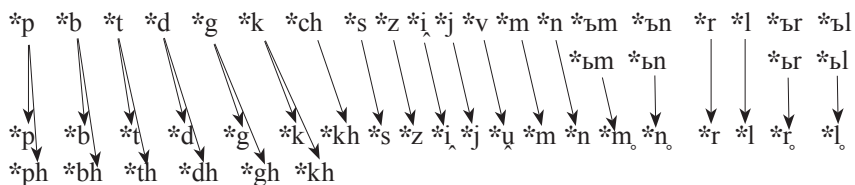
2. *Якісні чергування голосних* – це чергування звуків, різних за артикуляцією, але однакових за тривалістю звучання:

- о\|ѣ: пророкъ – изрѣкати, плоть – съплѣтати;
- є\|а: сѣдло – садити, грести – гравити;
- а\|ѣ: садити – сѣдѣти;
- оу\|ѣ: доухъ – дъхнѣти, соухъ – съхнѣти;
- є\|ь: берѣ – събьрати, рекѣ – рьци;
- о\|ь: отрокъ – рьци, ножъ – пронъзити;
- о\|и: отрокъ – отрицати, рокъ – нарицати.

2.3. Характеристика приголосних звуків старослов'янської мови за походженням

Формування системи консонантизму праслов'янської мови з праіндоєвропейської

Праслов'янські приголосні

Праїндоевропейські приголосні

Приголосний	Походження приголосного	Характеристика приголосного
Ж	*zj>ж' (сп-сл. *lizjǝ – ст-сл. лижж); *gj>ж' (сп-сл. *lǝgja – ст-сл. лъжа); 1 палаталізація *g>ж' перед и, ь, ѡ, є, ѣ (богъ – божьскъ)	Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, дзвінкий
Ч	*kj>ч' (сп-сл. *sekja – ст-сл. сѣча); 1 палаталізація *k>ч' перед и, ь, ѡ, є, ѣ (ржка – поржчити)	Приголосний передньоязиковий, африката, шумний, глухий
Ш	*sj>ш' (сп-сл. *nosja – ст-сл. ноша); *chj>ш' (сп-сл. *suchja – ст-сл. соуша); 1 палаталізація *ch>ш' перед и, ь, ѡ, є, ѣ (грѣхъ – грѣшити)	Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, глухий
З	2 палаталізація *g>з' перед и, ѣ дифт. походж. (нога – нозѣ); 3 палаталізація *g>з': и, ь, ѡ, р̥ + g (кънаѡгыни – кънаѡзь)	Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, дзвінкий

Приголосний	Походження приголосного	Характеристика приголосного
Ц	<p>2 палаталізація <i>*k>ц'</i> перед <i>и</i>, <i>ѣ</i> дифт. походж. (ржка – ржцѣ); 3 палаталізація <i>*k>ц'</i>: <i>и</i>, <i>ь</i>, <i>а</i>, <i>р</i> + <i>к</i> (ликъ – лице)</p>	<p>Приголосний передньоязиковий, африката, шумний, глухий</p>
Ѓ	<p>2 палаталізація <i>*ch>с'</i> перед <i>и</i>, <i>ѣ</i> дифт. походж. (вльха – вльсѣ); 3 палаталізація <i>*ch>с'</i>: <i>и</i>, <i>ь</i>, <i>а</i>, <i>р</i> + <i>ch</i> (сп-сл. <i>*vьchь</i> – ст-сл. <i>вьсь</i>)</p>	<p>Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, глухий</p>
ЖД	<p><i>*dj>*жд'</i> (сп-сл. <i>*medja</i> – ст-сл. <i>межда</i>); <i>*zgj>*жд'</i> (сп-сл. <i>*dozgjos</i> – ст-сл. <i>дождь</i>); <i>*zdj>*жд'</i> (сп-сл. <i>*prigvozdjо</i> – ст-сл. <i>пригвождж</i>)</p>	<p>Приголосний передньоязиковий, складний, шумний, дзвінкий</p>
ШТ	<p><i>*tj>*шт'</i> (сп-сл. <i>*svetja</i> – ст-сл. <i>свешта</i>); <i>*skj>*шт'</i> (сп-сл. <i>*iskjо</i> – ст-сл. <i>иштж</i>); <i>*stj>*шт'</i> (сп-сл. <i>*pustjо</i> – ст-сл. <i>поуштж</i>); <i>*gt</i>, <i>*kt</i> перед <i>i>*шт'</i> (сп-сл. <i>*mogti</i> – ст-сл. <i>мошти</i>, сп-сл. <i>*pekti</i> – ст-сл. <i>пешти</i>)</p>	<p>Приголосний передньоязиковий, складний, шумний, глухий</p>

Приголосний	Походження приголосного	Характеристика приголосного
Х	<p>Приголосний *ch виникав на місці придихового індоєвропейського *k та *s за певних фонетичних умов:</p> <p>*s > *ch після *i, *u, *r, *k перед голосними:</p> <p>сп.-сл. *blusa – ст.-сл. бльѡхъ; лит. ausis – ст.-сл. оѹхо.</p> <p>*k > *ch : сп.-сл. *chorbъ – ст.-сл. хрѡврѣ.</p> <p>Палатальні *g, *k змінилися на відповідно *z, *s:</p> <p>лат. granum – ст.-сл. зръно; лат. hiems – ст.-сл. зима; лат. cor – ст.-сл. сръдьце.</p>	<p>Приголосний задньоязиковий, щілинний, шумний, глухий</p>

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть характерні особливості системи вокалізму та консонантизму праіндоєвропейської мови.
2. За якими показниками розрізнялися голосні праіндоєвропейської мови?
3. Які голосні праслов'янської мови виникли на місці довгих і коротких голосних праіндоєвропейської мови-основи?
4. Які звуки називають дифтонгами? Назвіть праіндоєвропейські дифтонги.
5. Що таке дифтонгічні сполучення? Назвіть праіндоєвропейські дифтонгічні сполучення.
6. Назвіть звуки, що виникли внаслідок монофтонгізації дифтонгів.
7. Поясніть походження носових голосних ж, ѡ. Які голосні звуки постали на місці ж, ѡ в українській мові?

8. За якими диференційними ознаками голосні праслов'янської мови відрізнялися від голосних праіндоевропейської мови?

9. Які чергування голосних звуків називають кількісними? Наведіть приклади.

10. Які чергування голосних звуків називають якісними? Наведіть приклади.

11. Охарактеризуйте основні відмінності приголосних праслов'янської та праіндоевропейської мов. Поясніть, які приголосні праслов'янська мова успадкувала без змін, а які зі змінами і якими саме.

12. Поясніть подвійне походження приголосного *ch у праслов'янській мові.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте слова-відповідники старослов'янської та інших індоевропейських мов, поясніть походження голосних старослов'янської мови: **СТАТИ** – лат. *stāre*, **ДАТИ** – лат. *dāno*, **ОВЬЦА** – лат. *ovis*, **ОРАТИ** – лат. *rāre*, **РОУДЪ** – латис. *rauda*, **ВЫДРА** – лит. *ūdra*, **ДЫМЪ** – лит. *dūmai*, **МИРЪ** – лат. *mītis*, **ВЕДЖ** – лит. *vedu*, **НЕБО** – лат. *nėbūla*, **МЪХЪ** – лат. *muscus*, **ДЪШТИ** – прус. *duckti*, **ДѢВЕРЬ** – лит. *dievoris*, **ЛѢВЪ** – лат. *laevus*, **ЛНЪ** – лат. *līnūm*, **ЗВѢРЬ** – лат. *fērus*, **БРѢЗА** – лит. *beržas*, **ЦѢНА** – лит. *kaina*, **ПАМАТЬ** – лат. *mēns*, **ЗЖБЪ** – лит. *žambas*.

2. Поясніть походження носових голосних **ж**, **л**, порівнявши старослов'янські форми з формами інших індоевропейських мов: **ЧАДО** – нім. *kind*, **РЖКА** – лат. *ranka*, **ГЖБА** – лит. *gumbas*, **ЗЖБЪ** – лит. *žambas*, **МЛСО** – прус. *mensa*, **СВЯТЪ** – лит. *šventas*.

3. Поясніть походження звука, який передає літера **ѣ**. Зіставте старослов'янські форми з формами інших індоевропейських мов: **ВИДѢТЕ** – лат. *videre*, **ВѢНЬЦЪ** – лит. *vainikas*.

4. Порівняйте слова-відповідники старослов'янської та інших індоевропейських мов, поясніть походження підкреслених приголосних старослов'янської мови.

соха – д-інд. *sākhā*, мѣхъ – лат. *mūsculus*, врьхъ – лит. *virsus*, хлѣбъ – гот. *hlaiw*, богъ – сскр. *bhagas*, жаба – сп-сл. **gēbha*, врьза – сп-сл. **bhergā*, ножъ – сп-сл. **nōzjōs*, плачь – сп-сл. **plōkjōs*, доуша – **dhousjā*, вождь – сп-сл. **uōdhjōs*, дроузи – сп-сл. **drugoi*, вѣньць – сп-сл. **venykōs*, сѣрь – герм. *haira*.

5. Визначте корінь у словах. Назвіть чергування голосних та обґрунтуйте їх: сѣдѣти – насаджати, родити – раждати, нести – носити, рекж – рьци, сѣхнѣти – соушити, вьрати – сѣвирати.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ 2

- У системі вокалізму праіндоевропейської мови були звуки:
 - я, ю, є;
 - дифтонгічні сполучення, довгі голосні;
 - довгі і короткі голосні, дифтонги;
 - ж, л.
- Від якого звука походить старослов'янський [а]:

а) * [ā];	б) * [ū];
в) * [ō];	г) * [ǫ].
- Від якого звука походить старослов'янський [и]:

а) * [ā];	б) * [ē];
в) * [ī];	г) * [ǐ].
- Від якого звука походить старослов'янський [ѣ]:

а) * [ā];	б) * [ē];
в) * [ō];	г) * [ě].
- Від якого звука походить старослов'янський [є]:

а) * [ě];	б) * [ē];
в) * [ǐ];	г) * [ō].
- Від якого звука походить старослов'янський [ы]:

а) * [ā];	б) * [ē];
в) * [ō];	г) * [ǐ].
- Який звук етимологічно пов'язаний із праслов'янським * [ǫ]:

а) [а];	б) [о];
в) [оу];	г) [є].

8. Який звук етимологічно пов'язаний із праслов'янським * [j]:
- а) [oʋ];
 - б) [ε];
 - в) [ъ];
 - г) [i].
9. У якому слові є звук, що походить із дифтонга *ai:
- а) соухъ;
 - б) ложе;
 - в) просите;
 - г) вьсѣкъ.
10. У якому слові є звук, що походить із дифтонга *ai:
- а) день;
 - б) слоугы;
 - в) цѣлъ;
 - г) сѧ.
11. У якому слові є звук, етимологічно пов'язаний із *en:
- а) слѣпъ;
 - б) єдина;
 - в) петръ;
 - г) свѧтъ.
12. У якому слові є звук, етимологічно пов'язаний із *an:
- а) врата;
 - б) жгъль;
 - в) начѧтъ;
 - г) мнѣ.
13. Оберіть варіант, у якому пари слів демонструють кількісні чергування голосних:
- а) нести – носити;
 - б) скочити – скакати;
 - в) реж – рьци;
 - г) ведж – водити.
14. Оберіть варіант, у якому пари слів демонструють якісні чергування голосних:
- а) дъхнѧти – дышати;
 - б) врати – събирати;
 - в) летѣти – лѣтати;
 - г) сѣдѣти – садити.
15. У системі консонантизму праіндоевропейської мови були звуки:
- а) шиплячі, афrikати, звук [x];
 - б) плавні, носові, шиплячі;
 - в) придихові, задньоязикові, лабіалізовані;
 - г) щілинні, афrikати, шиплячі.
16. Від якого звука походить старослов'янський звук [χ]:
- а) *s;
 - б) *c;
 - в) *z;
 - г) *v.

17. Від якого звука походить старослов'янський звук [ж]:
а) *s;	б) *g;
в) *k;	г) *h.
18. Від якого звука походить старослов'янський звук [ч]:
а) *s;	б) *b;
в) *z;	г) *k.
19. Від якого звука походить старослов'янський звук [ш]:
а) *z;	б) *ch;
в) *g;	г) *v.
20. Від якого звука походить старослов'янський звук [жА]:
а) *d;	б) *p;
в) *z;	г) *t.

Тема 3. ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Варто звернути увагу

1. На ранньому праслов'янському етапі спостерігалася тенденція до пом'якшення твердих приголосних **перед голосними переднього ряду** – за принципом складового сингармонізму; основна вимога цього принципу – зближення за тембром голосних та приголосних у межах складу. Отже, тверді приголосні фонемі поєднувалися з голосними непереднього ряду, а м'які приголосні – з голосними переднього ряду. Якщо цей принцип порушувався, тоді приголосні асимілювалися в м'які фонемі.

2. Термін “перехідні палаталізації задньоязикових приголосних” варто витлумачувати так: перехідні, бо вели до **якісних змін** приголосних; “палаталізації” – це пом'якшення.

3. Суттєва різниця між трьома перехідними палаталізаціями полягає в тому, що 1 та 2 палаталізації є результатом регресивної асиміляції в межах одного складу; 3 перехідна палаталізація є результатом прогресивної асиміляції, має міжскладовий характер.

4. Третя перехідна палаталізація відрізняється від другої й умовами та нерегулярним характером свого вияву.

5. Пом'якшення приголосних у сполученні з наступним *j було пов'язане з дією закону відкритого складу: якщо приголосний був перед середньоязиковим, то він утворював закритий склад (*nos-ja). Зміна закритого складу на відкритий відбувалася за допомогою асиміляції *j до попереднього твердого приголосного, який набував м'якості, а приголосний *j втрачався як самостійний звук.

6. Приголосні *g, *k, *ch змінювалися на м'які шиплячі ж, ч, ш за першою та за йотовою палаталізацією. Після приголосних ж, ч, ш, що з'явилися в результаті першої палаталізації, були голосні переднього ряду (соушити, кънижьникъ), а після ж, ч, ш, утворених від сполучення приголосних із наступним *j, – голосні непереднього ряду (лъжа, доуша).

7. М'які приголосні ж, ч, ш у кінці основ іменників та коротких прикметників утворилися в результаті сполучень приголосних із наступним *j незалежно від того, який голосний був після них (ложе, ключь, соуша).

3.1. Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних

Зміщення артикуляції задньоязикових приголосних у напрямку до *j і голосних переднього ряду вело не лише до пом'якшення, а й до якісних змін, тому цей процес названо «перехідним».

I перехідна палаталізація задньоязикових приголосних

*g → *dʒ > *ž'

*k → є, ъ, ѧ, ꙗ, и → *č'

*ch → *š'

сп-сл. *kolikъ — *količьstvo, ст-сл. колникъ — колничьство

сп-сл. *rǫka — *porǫčiti, ст-сл. ржка — поржчити

сп-сл. *ticho — *tišina, ст-сл. тихо — тишина

сп-сл. *sluga — *služiti, ст-сл. слоуга — слоужити

I перехідна палаталізація відбулася в ранній праслов'янський період, засвідчена в усіх слов'янських мовах. Поступово чергування звуків г\ж, к\ч, х\ш із позиційних перетворилися в історичні чергування приголосних.

Варто звернути увагу

1. Чергування г\ж, к\ч, х\ш відбулися ще до зміни *ē (ѣ) > а, бо *ē перейшов в а ще в праслов'янську епоху: крикъ — кричати (*krikēti), горѣти — жарь (*gērь), доухъ — дышати (*dychēti).

2. Після втрати редукованих голосних м'які шиплячі стали перед приголосними: годъ — ждати (ждать), рекж — ржка (ржчка).

II перехідна палаталізація задньоязикових приголосних

*g → *z'

*k → ꙗ, и дифтонгічного походження → *c'

*ch → *s'

сп.-сл. **drugoi* → дроугъ — дроузи

сп.-сл. **rankai* → ржка — ржцѣ

сп.-сл. **blūchai* → блъха — блъсѣ

сп.-сл. **choidъ* → сѣдъ

сп.-сл. **koina* → цѣна

II перехідна палаталізація задньоязикових відбулася в пізній праслов'янський період після монофтонгізації дифтонгів, коли за законом відкритого складу з'явилися нові голосні и, ѣ. Найчастіше цей процес відбувався у формах:

– давального і місцевого відмінків однини і множини іменників, прикметників: снъха – снъсѣ, велика – велицѣ;

– називного відмінка множини іменників і прикметників чоловічого роду: оученици, висоци;

– наказового способу дієслів: пици, помози.

Задньоязикові приголосні зазнавали другого перехідного пом'якшення й тоді, коли між ними та голосними дифтонгічного походження и, ѣ був губний в (*v), напр.: звѣзда, звиздати (пор. праіе. **guoigda*, лит. *žvaizde*) цвѣтъ, цвисти (пор. праіе. **kuoit-*, лит. *kwitet*).

Пояснення таких чергувань варто починати з позначення морфеми, де відбулося чергування. Наприклад: нога – нозѣ (корінь ног-\ноз-) – відбулося чергування звуків г\з, які походять із праслов'янського *g. Твердий г не змінився перед голосним попереднього ряду, м'який з' стоїть перед голосним переднього ряду ѣ дифтонгічного походження, тобто задньоязиковий г перейшов у м'який свистячий з'.

III перехідна палаталізація задньоязикових приголосних (закон I. Бодуена де Куртене)

и, ѣ, ѡ, р_о — *g → *z',

*k → *c', (якщо в наступному складі не було ѣ, ѡ)

*ch → *s'

сп.-сл. **venьсь* < **venькъ* — ст.-сл. вѣньць

сп.-сл. **osežati* < **osegati* — ст.-сл. осазати

сп.-сл. **smisati se* < **smichati se* — ст.-сл. смисати сѡ

сп-сл. **polьdza* < **polьga* — ст-сл. **польза**

сп-сл. **sъzьȓcati* < **sъzьȓkati* — ст-сл. **съзрыцати**

Цей процес мав певні обмеження, відрізнявся від II палаталізації умовами, нерегулярністю:

2 палаталізація	3 палаталізація
г, к, х змінювалися <u>перед</u> ѣ, и дифтонгічного походження.	– г, к, х змінювались <u>після</u> голосних и, ъ, ѧ, р ; – у наступному складі не повинно бути ѣ, ы .

3.2. Зміни приголосних у сполученні з наступним *j

Зміни приголосних у сполученні з наступним *j пов'язані з дією закону відкритого складу. Приголосний *j зникав як самостійний звук у результаті асиміляції з попереднім приголосним, який міг пом'якшитися або якісно змінитися.

гj, lj, nj (сонорний + j)

гj>г'j>г̄>г' **bourja* > **боура**

lj>l'j>l̄>l' **poljo* > **поле**

nj>n'j>n̄>n' **konjъ* > **конь**

bj, pj, mj, vj (губний + j)

bj>b'j>b̄>b'>bl' **bjudo* > **блюдо**

pj>p'j>p̄>p'>pl' **pjujъ* > **плюж**

mj>m'j>m̄>m'>ml' **zetja* > **земля**

vj>v'j>v̄>v'>vl' **lovjъ* > **ловляж**

Сполучення “префіксальний *b + *j” на початку кореня не розвинуло епентетичного [l']: **обкляжтъ, обълати**.

Звукосполучення **вл, пл, мл, вл** не розкладні. Наприклад, у сучасній українській мові при визначенні кореня в словах *люблю, ловлю, топлю, земля* варто пам'ятати, що сполучення *бл', пл', мл', вл'* є складовими однієї морфеми.

zj, sj (свистячий + j)

zj>z'j>z̄>z^z>ž сп.-сл. *pronъziti – *nozъь > nožь, ст.-сл. пронъзити – ножь

sj>s'j>s̄>s^s>š сп.-сл. *pasti – *pasja > paša, ст.-сл. пастти – паша

gj, kj, chj (задньоязыковий + j)

gj>g'j>ḡ>g^z>ž' сп.-сл. *lъgja – ст.-сл. лъжа

kj>k'j>k̄>k^c>č' сп.-сл. *pritъkja – ст.-сл. притъча

сп.-сл. *plakjо – ст.-сл. плачж

chj>ch'j>ch̄>ch^s>š' сп.-сл. *suchja – ст.-сл. соуша,

сп.-сл. *duchja – ст.-сл. доуша

Приголосні г, к, х змінювалися на м'які шиплячі в результаті І палаталізації і за йотовою палаталізацією:

І палаталізація	Йотова палаталізація
<p>– після приголосних ж, ч, ш – голосні переднього ряду: соушити, къннжъникъ, мжчити;</p> <p>– приголосні ж, ч, ш перед голосним непереднього ряду а, що походить із *ѣ, у деяких іменниках (жаръ, чадъ, скрижаль, печаль), дієсловах у формі інфінітива (кричати, бѣжати, слоушати), прикметниках у формах вищого і найвищого ступенів порівняння (мъножаиши, соушаиши, крѣпгъчаиши).</p>	<p>– після приголосних ж, ч, ш – голосні непереднього ряду: доуша, лъжа сѣча;</p> <p>– м'які шиплячі ж, ч, ш у кінці основ іменників та коротких прикметників незалежно від якості голосного після них: ложе, ключь, соушь, вельможа, соуша, сѣча.</p>

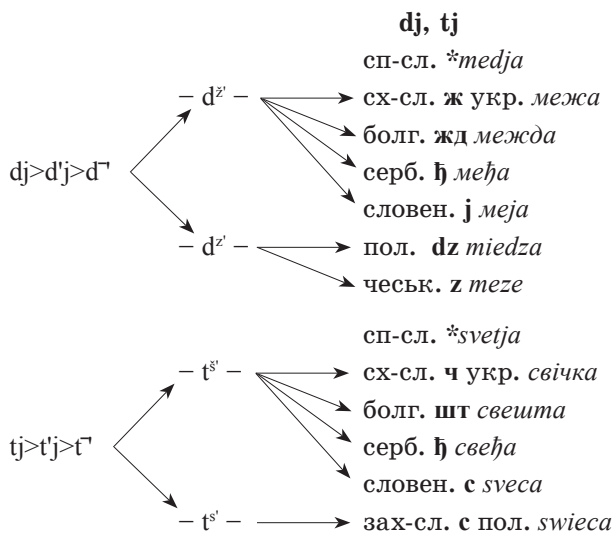
skj, stj, zgj, zdj (сполуки проголосних + j)

skj>št' сп.-сл. *blъskjēti – ст.-сл. бльштати

stj>št' сп.-сл. *mъstjenije – ст.-сл. мьштєние

zgj>žd' сп.-сл. *dъzgjъ – ст.-сл. дъждь

zdj>žd' сп.-сл. *prigvozdjо – ст.-сл. пригвождж

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте суть закону складового сингармонізму. Які фонетичні зміни він зумовив?
2. Які особливості мали задньоязикові приголосні *g, *k, *ch у праслов'янській мові?
3. Шиплячих приголосних та африкат не було в праїндоевропейській мові. Якого походження ці приголосні праслов'янської мови?
4. Визначте хронологічні рамки I перехідної палаталізації задньоязикових приголосних.
5. Коли відбулася II перехідна палаталізація задньоязикових приголосних?
6. Які форми слів найчастіше репрезентують наслідки II перехідної палаталізації задньоязикових приголосних?
7. I та II палаталізації задньоязикових приголосних: назвіть спільне та відмінне.
8. Назвіть хронологічні рамки III перехідної палаталізації задньоязикових приголосних.
9. У чому суть закону I. Бодуена де Куртене?

10. II та III палаталізації задньоязикових приголосних: назвіть спільне та відмінне.

11. Коли відбувався процес перебудови системи консонантизму під асимілятивним впливом *j на попередній приголосний?

12. Дайте загальну характеристику умов сполучення приголосних праслов'янської мови з *j.

13. До яких можливих кінцевих результатів могло призвести сполучення приголосних із наступним *j у праслов'янській мові? Чим це зумовлено?

14. Як відрізнити в слові йотову палаталізацію від першої палаталізації задньоязикових?

15. Які чергування приголосних зумовлені перехідними палаталізаціями задньоязикових приголосних та сполученням приголосних із наступним *j?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Додайте пропущені елементи та поясніть долю приголосних у сполученні з *j, наведіть приклади старослов'янською (українською) мовою:

- rj _____ > _____ > r' сп-сл. *burja – ст-сл. _____ ;
pj>p'j> _____ > _____ > pl' сп-сл. *pjujǫ – ст-сл. _____ ;
zj>z'j> _____ > _____ > ž сп-сл. *lizjǫ > ližǫ; ст-сл. _____ ;
sj>s'j> _____ > _____ > š сп-сл. *nosjǫ > nošǫ; ст-сл. _____ ;
gj>g'j> _____ > _____ > ž' сп-сл. *lʔdja – ст-сл. _____ ;
kj> _____ > _____ > _____ > č' сп-сл. *sekja – ст-сл. _____ ;
chj>ch'j> _____ > _____ > š сп-сл. *suchja – ст-сл. _____ ;
skj> _____ сп-сл. *iskjǫ – ст-сл. _____ ;
stj> _____ сп-сл. *pustjǫ – ст-сл. _____ ;
zgj> _____ сп-сл. *dъzgjь – ст-сл. _____ ;
zdj> _____ сп-сл. *prigvozdjǫ – ст-сл. _____ ;
dj>d'j> _____ > _____ сп-сл. *medja – укр. _____ ;
tj>t'j> _____ > _____ сп-сл. *svetja – укр. _____ .

2. Поясніть походження сполук жд, шт у словах старослов'янської мови: оумжждриж, троужденъ, трештж, пиштж, вождж, отъвѣштати, проштж, осжждж, свиштж, рождж, врьштж.

3. Від запропонованих слів утворіть нові слова чи словформи так, щоб у них відбулися чергування приголосних (напр.: ходити – хождж). Поясніть причини чергувань: метати, съпати, осждити, низъкъ, плакати, трепетати, носити, вѣзати, лъгати, говадо.

4. Поясніть чергування приголосних у словах: слоуга – слоужити, тихо – тишина, дроугъ – дружити, грѣхъ – грѣшникъ, колникъ – количество, слоухъ – слъшати, можж – можетъ, кънига – кънижъникъ, мжка – мжити, къто – чьто, страхъ – страшънъ, ходъ – шьдъ.

5. Установіть походження приголосних з (з), ц, с у словах: мънози, срьдце, глжбоцѣ, градьць, брѣзѣ, мжченица, вльцѣ, велици, лице, ветъсѣ, жъзи, въсклицати, мози, мръцати, пьци, гоньць, цвѣтъ, отроци.

6. Поясніть зміни у формах слів: сп-сл. **penędzь* < **pfenning* – ст-сл. пѣназъ, сп-сл. **lice* < **likon* – ст-сл. лице, сп-сл. **myꙗcati* < **myꙗkati* – ст-сл. мръцати, сп-сл. **vъsъ* < **vъchъ* – ст-сл. вьсь, сп-сл. **nogai* – ст-сл. нозѣ, сп-сл. **bogъ* – **božъskъ*, ст-сл. богъ – божьскъ.

7. З'ясуйте, яких змін зазнали приголосні старослов'янської мови в наведених словах:

врагъ – враже – врази;
лъгж – лъжа – лъзи;
пастоухъ – пастоуше – пастоуси;
доухъ – доуша – доуси;
пророкъ – пророче – пророци;
влъхвъ – влъшве – влъсви;
тълъкж – тълъчеши – тълъци;
нога – ножька – нозѣ;
пекж – печеши – пьци.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ 3

1. Палаталізація – це:
 - а) ствердіння; б) пом'якшення;
 - в) усічення; г) спрощення.
2. Оберіть варіант, у якому всі шиплячі утворилися внаслідок І перехідної палаталізації задньоязикових приголосних:
 - а) жена, плачж, чєтыре;
 - б) чрънть, ножь, кожа;
 - в) послоушьнть, мльчати, можеши;
 - г) чьдо, ноша, мечь.
3. Оберіть варіант, слова в якому містять наслідки ІІ перехідної палаталізації задньоязикових приголосних:
 - а) рыци, снтьсѣ, мънозѣ;
 - б) юньць, врьзѣ, снтьсѣ;
 - в) нозѣ, старьць, пастоуци;
 - г) дроузи, къназь, вькратьцѣ.
4. Оберіть варіант, у якому слова містять наслідки ІІІ перехідної палаталізації задньоязикових приголосних:
 - а) дѣвица, овьца, мръцати;
 - б) высоци, бозѣ, польза;
 - в) грѣси, вѣньць, агньць;
 - г) пѣназь, чрьница, помози.
5. Виокремте диференційні ознаки шиплячих приголосних [ж], [ш]:
 - а) шумні, передньоязикові, африкати, постійно м'які;
 - б) шумні, передньоязикові, щілинні, постійно м'які;
 - в) шумні, передньоязикові, щілинні, тверді;
 - г) шумні, передньоязикові, складні, пом'якшені.
6. Виокремте диференційні ознаки приголосного [дз]:
 - а) шумний, передньоязиковий, африката, твердий;
 - б) шумний, передньоязиковий, складний, пом'якшений;
 - в) шумний, передньоязиковий, щілинний, постійно м'який;
 - г) шумний, передньоязиковий, африката, постійно м'який.

7. Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних зумовлені:

- а) занепадом редукованих;
- б) причини не встановлено;
- в) дією в старослов'янській мові принципу складового сингармонізму;
- г) дією в старослов'янській мові принципу висхідної звучності.

8. Оберіть варіант, у якому шиплячий приголосний [ж] має однакове походження:

- а) вожж, слоужити; б) жена, стража;
- в) лъжа, жаръ; г) кънижъникъ, движеннѣ.

9. Оберіть варіант, у якому шиплячий приголосний [ч] має однакове походження:

- а) рѣчьнъи, вечеръ; б) чьто, плачж;
- в) сѣча, мечь; г) кричати, притъча.

10. Оберіть варіант, у якому шиплячий приголосний [ш] має однакове походження:

- а) страшьнъ, прошж; б) соуша, доушьнъ;
- в) шьдъши, соушити; г) слышати, пишж.

11. Наслідки II перехідної палаталізації задньоязикових приголосних найчастіше виявлено у формах:

- а) Д.в., М.в. одн. і мн., Н.в. мн. іменників і прикметників та формах наказ. сп. дієслів;
- б) Н.в. одн. і мн., іменників і прикметників;
- в) наказ. сп. дієслів;
- г) Д.в. мн. іменників і прикметників та формах умовного сп. дієслів.

12. За якої умови перехід $*g \rightarrow *z'$, $*k \rightarrow *c'$, $*ch \rightarrow *s'$ після и, ъ, ѡ, р не відбувався:

- а) якщо в наступному складі був будь-який голосний непереднього ряду;
- б) якщо наступний склад відкривав сонорний приголосний;

- в) якщо в наступному складі були **ъ, ы**;
- г) якщо наступний склад відкривали редуковані **ъ, ь**.

13. Оберіть правильне твердження:

- а) на ранньому праслов'янському етапі не було тенденції до пом'якшення твердих приголосних перед голосними переднього ряду;
- б) тверді приголосні звуки як правило поєднуються з голосними переднього ряду;
- в) палаталізації задньоязикових називають перехідними, бо вони вели до якісних змін приголосних;
- г) пом'якшення приголосних у сполученні з *j не було пов'язане з дією закону відкритого складу.

14. Оберіть правильне твердження:

- а) пом'якшення приголосних – це зміщення їх артикуляції у напрямку до середньоязикового;
- б) наслідки II перехідної палаталізації задньоязикових приголосних найчастіше можна спостерігати на початку слова;
- в) I перехідна палаталізація задньоязикових приголосних за напрямком прогресивна;
- г) III перехідна палаталізація задньоязикових приголосних за напрямком регресивна.

15. У словах **важешн, мажж, режж** шиплячий [ж] утворився внаслідок:

- а) *sj;
- б) *zj;
- в) *gj;
- г) I перехідної палаталізації задньоязикових приголосних.

16. У словах **лъжа, стража** шиплячі утворилися внаслідок:

- а) I перехідної палаталізації задньоязикових приголосних;
- б) *kj;
- в) *gj;
- г) *chj.

17. У якому рядку всі слова містять наслідки праслов'янських сполучень приголосних *d, *t з *j:

- а) рождѣство, вращтѣж;
- б) люштѣ, поѣштѣж;
- в) мештѣж, иштѣж;
- г) свѣшѣта, дѣждѣ.

18. У слові пригвождѣ шиплячий утворився з:

- а) *skj; б) *stj;
- в) *zgj; г) *zdj.

19. У якому рядку всі слова містять наслідки праслов'янських сполучень губних приголосних з *j:

- а) влюдо, цвѣтѣж; б) капла, пыци;
- в) коѣпляж, зѣмла; г) пляж, рѣжь.

20. У словах конь, волѣ, боѣрѣ м'які приголосні утворилися внаслідок:

- а) І перехідної палаталізації задньоязикових приголосних;
- б) сполучень приголосних з *j;
- в) впливу на них голосних переднього ряду;
- г) впливу на них голосних непереднього ряду.

Тема 4. ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЄЮ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

Головні фонетичні процеси:

- монофтонгізація дифтонгів;
- зміна дифтонгічних сполучень «голосний + *m, *n».
- зміна сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt;
- доля сполучень *or, *ol на початку слова;
- зміни приголосних у кінці слова;
- зміни в групах приголосних *dt, *tt.

Варто звернути увагу на різницю між поняттями "дифтонг" і "дифтонгічне сполучення": **дифтонг** – це поєднання голосних, перший елемент якого складовий (*a, *o, *e), а другий нескладовий (*i, *u): *āi, *āi̯, *ōi, *ōi̯, *ēi, *ēi̯, *āu, *āu̯, *ōu, *ōu̯, *ēu, *ēu̯; **дифтонгічне сполучення** – це поєднання голосного із сонорним приголосним: *an, *am, *ar, *al.

4.1. Монофтонгізація дифтонгів

Побудова складів за принципом висхідної звучності в праслов'янській мові була несумісною з функціонуванням дифтонгів індоєвропейської мови.

Якщо в позиції перед голосним дифтонг розривався (при цьому перший елемент залишався без змін, а другий після трансформації набував ознак приголосного (*i – *j, *u – *v) і як нескладовий елемент відходив до наступного складу, відкриваючи при цьому попередній, то перед приголосним та в кінці слів дифтонги монофтонгізувалися:

*āi̯, *āi̯, *ōi̯, *ōi̯ → āi, ōi → oi → **ʰk**
*ēi̯, *ēi̯ → ēi → ei → **и**
*āu̯, *āu̯, *ōu̯, *ōu̯ → āu, ōu → ou → **ou**
*ēu̯, *ēu̯ → ēu → eu → **ю**

лит. *vainikas* – ст.-сл. вѣннѣць; прасл. **poiti* – ст.-сл. пѣти
 гот. *snaiws* – ст.-сл. снѣгъ; лит. *žvaizde* – ст.-сл. звѣзда
 лит. *sausas* – ст.-сл. соухъ; лит. *plauti* – ст.-сл. плочти
 лит. *veidas* – ст.-сл. видъ; лит. *teisus* – ст.-сл. тихъ
 лит. *dausas* – ст.-сл. доухъ; лат. *taurus* – ст.-сл. тоуръ
 гр. *cheima* – ст.-сл. зима; лит. *kreivas* – ст.-сл. кривъ
 нім. *leute* – ст.-сл. людик; лит. *liaupse* – ст.-сл. любъ

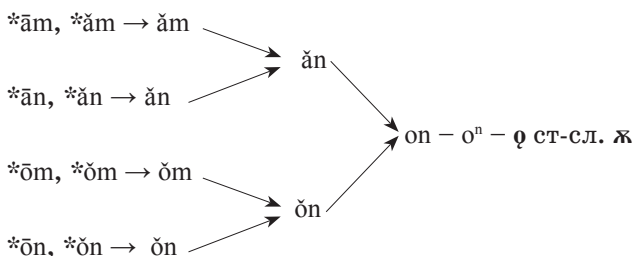
Дифтонги індоєвропейської мови на праслов'янському ґрунті в результаті дії закону відкритого складу мали такі відповідники:

Дифтонг	Перед голосним	Перед приголосним
*ōu, *āu	*av (ст.-сл. ав)	* u (ст.-сл. оу)
*ōu, *āu	*ov (ст.-сл. ов)	*u (ст.-сл. оу)
*ōi, *āi	*oi>oj	*e (ст.-сл. ѣ)
*eu	*ev, *ov (ст.-сл. ев, ов)	*ju> 'u (ст.-сл. ю)
*y	*yи (ст.-сл. ѣв)	*y (ст.-сл. ы)
*oi, *ai у кінці слова при нисхідній інтонації мали відповідник і (ст.-сл. и)		

4.2. Зміни дифтонгічних сполучень "голосний + *m, *n"

Після монофтонгізації дифтонгів почався процес зміни дифтонгічних сполучень "голосний + *m, *n", який відбувався в кілька етапів. Довгі і короткі голосні збіглися, а сонанти *m, *n трансформувалися в *n. Відкриття складів відбувалося шляхом ослаблення артикуляції сонанта *n і перетворення його на носовий призвук попереднього голосного.

Зміна дифтонгічних сполучень “голосний +*m, *n”

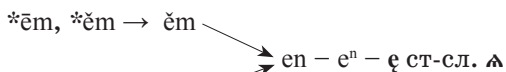

лит. *gumbas*; ст.-сл. **ГЖБА**

лат. *angulus*; ст.-сл. **ЖГЪЛЪ**

двн. *gans*; лат. *anser*; ст.-сл. **ГЖСЬ**

лат. *pons*; д-інд. *panthan*; ст.-сл. **ПЖТЬ**

прус. *mensa*; ст.-сл. **МАСО**

лат. *desem*; ст.-сл. **ДЕСАТЬ**

лит. *penki*; гр. *pente*; ст.-сл. **ПАГЪ**

лит. *zentas*; лат. *genitor*; ст.-сл. **ЗАТЬ**

Чергування:

ДЖТИ – **ДЪМЕШИ**

ПЖТО – **ЗАПОНА**

ПАМАТЬ – **МЪНЪТИ**

ИМЪ – **ИМЕНЕ**

ВЪЗАТИ – **ВЪЗЪМЖ**

Такі чергування свідчать, по-перше, про те, що до складу **ж**, **ѡ** входили голосні **o**, **e** і носові компоненти **m**, **n**; по-друге, що поява цих голосних зумовлена дією закону відкритого складу.

Польська мова зберегла до сьогодні в кінці складу носові голосні. Східнослов'янські мови втратили їх, замінивши чистими голосними повного творення (**ж** = **ʝ**, **ѡ** = **я**). Показником цього є українські чергування в словах: *жати* – *жну* (ст.-сл. **жънж**), *ім'я* – *імен*, *дзвонити* – *звук*.

4.3. Зміна сполучень *tort, *tolt, *telt, *tert

Здавна в праіндоєвропейській мові-основі було два типи сполучень сонорних плавних із голосними повного творення **o**, **e** в середині слів між двома приголосними, які відрізнялися між собою лише тим, що в першому сполученні голосний був перед сонорним, а в другому – після сонорного:

- 1) *tort, *tolt, *telt, *tert;
- 2) *trot, *tlot, *tlet, *tret.

У слов'янських мовах збереглися лише сполуки другого типу, сполучення ж першого типу за дією закону відкритого складу зазнали значних змін.

1. Результати зміни сполучень *tort, *tolt, *telt, *tert у різних групах слов'янських мов:

сп-сл.	пд-сл.	зх-сл.	сх-сл.
*tort	trat	trot	torot
*tolt	tlat	tlot	tolot
*telt	tlet	tlet	tolot, зпідка (telet)
*tert	tret	tret	teret

*korva – ст-сл. крава – пол. krowa – укр. корова;

*dervo – ст-сл. дрѣво – чеськ. drevo – укр. дерево.

У різних групах слов'янських мов перетворення дифтонгічних сполук відбувалося по-різному.

У тих мовних групах, у яких часокількість (довгота) складів **or**, **ol**, **el**, **er** зосереджувалася на першому компоненті (південнослов'янські, частково чеська, словацька), спершу відбулося подовження голосних (*ō – а, *ē – ѣ). Після перерозкладу складів (плавний відходить до наступного складу) утворювалися закриті склади із ймовірною складотворчістю сонорних. Закриті склади перетворювалися на відкриті внаслідок метатеми голосного і приголосного:

*tort > *tart > *ta-rt > *trat.

У тих мовах, у яких довгота складів зосереджувалася на сонорному (східнослов'янські, польська), подовження голосних не відбувалося. Після перерозподілу складів і тут виникала тимчасова складтворчість сонорних, якої позбавлялися так:

**tort > *to-r̥t > *tor^ot > *torot > *t^orot > *trot* – польська мова;

**tort > *to-r̥t > *to-r^ot > *torot* – східнослов'янські мови.

Отже, у східнослов'янських мовах розвинулося повноголосся: *ворона, дерево, береза, молоко*. При цьому сполучення ***telt** дало не очікуване **telet**, а **tolot**, бо плавний **l** (лабіовеллярний) спричинив лабіалізацію звука **e** і перехід в **o**:

**melko* – укр. *молоко*;

**selmъ* – укр. *шолом*.

2. Давні сполучення **-ra-**, **-la-**, **-rʲ-**, **-lʲ-** належать до спільнослов'янських, якщо мають однакові відповідники в різних групах слов'янських мов: **brat(r)ъ, *gladъkъ, *slava* (пор. укр. *брат, гладкий, слава*).

4.4. Доля сполучень ***or**, ***ol** на початку слова

Сполучення ***or**, ***ol** на початку слова перед наступним голосним при складоподілі розривалися і склади ставали відкритими: **o-ra-tи, o-rʲ-lʲь**.

Перед наступним приголосним ці сполучення шляхом метатези відкривали склади: у південнослов'янських мовах ***ort**, ***olt** перетворилися на **rat**, **lat**: **ordlo* – ст.-сл. *рало*. У східно- та західнослов'янських мовах при висхідній інтонації утворювалися сполучення **rat**, **lat**, при нисхідній – **rot**, **lot**: ст.-сл. *ладни*, укр. *лодка*.

4.5. Явища кінця слова

Кінець слова в слов'янських мовах зазнавав ослаблення у звучанні. Воно виявилось у таких фонетичних закономірностях:

1) зникнення кінцевих ***s**, ***r**, ***d**, ***t**:

**sunus* – ст.-сл. *сынъ*,

**domus* – ст.-сл. *домъ*,

**mater* – ст.-сл. *мати*;

- 2) зміна кінцевої сполуки *ont, *int:
 *padont – ст.-сл. паДЖ,
 *vedont – ст.-сл. веДЖ;
- 3) заміна сонантів *m>*n: *gostim >*gostin;
- 4) голосний *o в кінцевих *on, *om, *os переходив у голосний *u:
 *kamon – ст.-сл. камы.

4.6. Зміни в групах приголосних *dt, *tt

Уникнення сполучень *dt, *tt відбувалося шляхом дисиміляції за способом творення, коли перший проривний змінювався на фрикативний. Специфікою зміни сполучень *dt була початкова регресивна асиміляція за глухістю, а потім сполучення *tt змінювалося закономірно:

*dt >*tt >*st *vedti >*vetti >*vesti – вести;
 *tt >*st *pletti >*plesti – плести.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Поясніть суть дії закону відкритого складу. Які особливості фонетичної побудови слів він визначав?
2. Назвіть особливості фонетичної системи праіндоевропейської мови, що не відповідали дії закону відкритого складу.
3. Назвіть основні процеси у фонетичній системі праслов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу.
4. Назвіть дифтонги індоєвропейської мови, поясніть, з яких елементів вони склалися?
5. За яких умов відбувався процес монофтонгізації дифтонгів?
6. Поясніть артикуляційні особливості голосних ж, ʌ старослов'янської мови. У яких фонетичних позиціях вони функціонували?
7. Поясніть причини утворення носових голосних праслов'янської мови. Ким було встановлено їх природу?
8. Які форми слів є давнішими: у яких є носові голосні ж, ʌ чи сполучення "голосний + носовий приголосний"?
9. Чому сполучення "голосний + носовий приголосний" не зазнавали змін перед наступним голосним? Наведіть приклади.

10. Назвіть основний чинник, що визначив відмінності в рефлексах **tort*, **tolt*, **telt*, **tert* у різних діалектах праслов'янської мови.

11. Як відрізнити споконвічні *pa*, *la* від *pa*, *la* <**or*, **ol*?

12. Поясніть, чому праслов'янські сполучення **or*, **ol* на початку слова перед голосними не зазнали змін, а перед приголосними змінилися.

13. Яких змін зазнавали в слов'янських мовах слова у своїх кінцівках?

14. Які зміни відбулися в групах приголосних **dt*, **tt*?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Визначте корінь слова і поясніть, які давні процеси демонструє чергування в коренях старослов'янських слів: *крыти* - *кровъ* - *сѣкръвенъ* - *покровъ*; *сынъ* - *сыноу* - *сынове*; *плоути* - *пловж* - *плавати* - *плавъ*; *совати* - *соуѣжти*; *любы* - *любъвъ*; *пѣти* - *пѣснь* - *поѣтъ*; *забыти* - *забъвенъ*; *роуда* - *рѣдѣти* - *рѣдръ* - *рѣжда*; *црькы* - *црькъвъ*; *гънжти* - *сѣгывати*; *кроушити* - *оукроухъ* - *крѣха* - *крѣшка*; *стынжти* - *стоуденъ*; *зовж* - *зѣвати* - *называти*; *ковати* - *коуѣж*; *хѣтѣти* - *хытити* - *хытръ*; *коуповати* - *коупоукиши*. Наприклад: *ковати* - *коуѣж* (чергування *ов-оу* зумовлене зміною дифтонга **ѡi*: перед голосним [a] дифтонг змінився на *ов*, перед приголосним [j] на *оу*).

2. Прочитайте слова, поясніть чергування голосних *ж*, *л* зі сполученнями "голосний + носовий приголосний": *жати* - *пожинати* - *жнж*; *наѣжти* - *наимати* - *наимъ* - *наимж*; *вѣнати* - *вѣнмати* - *вѣнемлѣж*; *вѣзл* - *вѣзмати* - *вѣзьмж*; *отѣяти* - *отѣмати* - *отѣимж*; *начинати* - *начало* - *начати* - *начьнж*; *прнѣяти* - *принмати* - *примлѣж*; *подѣяти* - *подѣмати* - *подѣкмлѣж*; *распати* - *распинати* - *распнѣж*; *памать* - *поминати* - *помьнѣж* - *паматговати*.

3. Відтворіть праслов'янські форми старослов'янських слів, поясніть зміни, які в них відбулися: *прати*, *срѣда*, *клада*, *млѣко*, *врѣгъ*, *градъ*, *плѣнъ*, *стражъ*, *хладъ*, *грахъ*, *крава*, *врата*, *дрѣво*, *мразъ*, *нравъ*, *вранъ*, *млать*, *младъ*, *сладъкъ*, *класъ*, *гласъ*, *злато*, *врагъ*, *врѣза*, *гладъ*, *клати*, *краль*, *власть*. Наприклад: *срѣда* < **serda* (сполучення **er* між приголосними передбачає інший порядок складових елементів у словах старослов'янської мови).

4. Поясніть, чому в старослов'янських словоформах **правьда**, **слава**, **грѣхъ**, **слѣдъ**, **слѣпъ**, **брати**, **орати**, **сылати**, **лѣто**, **горѣ** сполуки **ра**, **ла**, **рѣ**, **лѣ** не можна вважати неповноголосними?

5. Установіть старослов'янські відповідники до праслов'янських форм: *orbъ, *olkъть, *orstъ, *ogvънь, *oldъjъ, *ormo, *olkomъ, *orbota. Наприклад: *orbъ – **равъ**.

6. Поясніть зміни в наведених словах: *metti> *mesti> **мєсти**; *pletti> *plesti> **плєсти**; *obretti> *obresti> **оврѣсти**; *bredti> *bresti> **врєсти**; bludti> *blusti> **блюсти**; *kladti> *klasti> **класти**; *kradti> *krasti> **красти**. Наприклад: *metti> *mesti> **мєсти** (дисиміляція за способом творення за умови, коли перший проривний змінювався на фрикативний, що відповідало принципу висхідної звучності).

7. Установіть, які старослов'янські слова утворилися з наведених праслов'янських форм, поясніть їх: *modliti, *tisknonti, *gъrdlo, *vędnonti, *prędти, *kapnonti, *metъ, *blesknonti, *propadъ, *grebti, *dadsi, *metti, *bredъ. Наприклад: vędnonti>*vęnonti> **ванъжти** (спрощення в групі приголосних *dn>*n).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ 4

1. У якому слові є сполучення звуків, яке походить від спільнослов'янського сполучення «голосний + сонорний плавний»:

а) слѣпъ;	б) краса;
в) гладокъ;	г) дрѣво.

2. Дифтонги праїндоевропейської мови поєднували такі елементи:

- перший елемент складовий (**i, u**), другий – нескладовий (**a, o, e**);
- два складових елементи;
- перший елемент складовий (**a, o, e**), другий – нескладовий (**i, u**);
- два нескладових елементи.

3. Яка доля праїндоевропейських дифтонгів перед наступним голосним у старослов'янській мові:

- дифтонг розривався, і другий елементи відходив до наступного складу;
- дифтонги монофтонгізувалися;

- в) дифтонги не зазнавали змін;
- г) дифтонги зникали.

4. Яка доля прайндоевропейських дифтонгів перед наступним приголосним у старослов'янській мові:

- а) дифтонг розривався, і другий елементи відходив до наступного складу;
- б) дифтонги монофтонгізувалися;
- в) дифтонги не зазнавали змін;
- г) дифтонги зникали.

5. Оберіть варіант, у якому слова демонструють чергування звуків дифтонгічного походження:

- а) нести - носити; б) летѣти - лѣтати;
- в) совати - соунжти; г) рекж - рьци.

6. У словах **джти** – **дѣмши**, **възати** – **възьмж**, **памѣть** – **мьнѣти** підкреслені чергування репрезентують явище:

- а) монофтонгізації дифтонгів;
- б) зміни дифтонгічних сполучень;
- в) асиміляцію;
- г) зміну сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt.

7. Оберіть варіант, у якому в слові сполучення -ла-, -лѣ- належать до спільнослов'янських:

- а) сладѣкъ; б) влѣшти;
- в) гласѣ; г) слабѣ.

8. Оберіть варіант, у якому в слові сполучення -ра-, -ла- походять з *or, *ol:

- а) пьравѣда; б) злато;
- в) плакати; г) слабѣ.

9. Оберіть варіант, у якому слова демонструють чергування звуків недифтонгічного походження:

- а) вѣдж - водити;
- б) коуповати - коупоукши;
- в) ковати - коукж;
- г) плоукти - пловж.

10. Яке походження **ѣ** у словах **врѣгъ**, **млѣко**:
- з **e* при трансформації дифтонгічних сполучень **ei*, **ei*;
 - з дифтонгів **oi*, **ai*;
 - з **ě*;
 - з **ǫ*.
11. Яка з перелічених змін відбулася у формах **vьlkos*, **padet*:
- утворення носового голосного;
 - форми залишилися без змін;
 - ослаблення артикуляції кінцевого приголосного і поступове зникнення його з вимови;
 - монофтонгізація дифтонгів.
12. У формах **duxjen*, **znajen* унаслідок дії закону відкритого складу:
- змін не відбулося;
 - відбулося спрощення в групах приголосних;
 - утворилися носові голосні;
 - відбувся занепад кінцевого приголосного.
13. Оберіть варіант, у якому правильно реконструйована праслов'янська форма слова **лакътъ**:
- **olkъtъ*;
 - **lokotъ*;
 - **lakъtъ*;
 - **olvkъtъ*.
14. Укажіть на причину, що зумовила чергування в словах **пѣти – покѣтъ**:
- метатеза;
 - зміна дифтонгічних сполучень «голосний + m, n»;
 - зміна сполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*;
 - монофтонгізація дифтонгів.
15. У словах **класти, вести, цвисти** сполучення приголосних **-ст-** виникли внаслідок:
- метатези;
 - дисиміляції;
 - асиміляції;
 - епентези.
16. Оберіть варіант, у якому правильно реконструйована праслов'янська форма слова **сѣсти**:
- **sъdti*;
 - **secti*;
 - **sedti*;
 - **sesti*.

17. У якому слові є сполучення звуків, яке походить від спільнослов'янського сполучення «голосний + сонорний плавний»:

а) младъ;	б) слава;
в) слабъ;	г) слѣпъ.

18. Установіть відповідність між фонетичними змінами та словами, що їх демонструють:

а) власъ;	1) зміни сполучень *dt, *tt;
б) зѣтъ;	2) утворення носових голосних;
в) сѣсти;	3) зміна сполучень *tort, *tolt, *telt, *tert;
г) зима.	4) монофтонгізація дифтонгів.

19. Установіть відповідність між старослов'янськими формами та їх відповідниками в праслов'янській мові:

а) влѣшти;	1) *metti;
б) ладни;	2) *padont;
в) мѣсти;	3) *velkti;
г) падж.	4) *oldъji.

20. Установіть відповідність між дифтонгами та звуками, які утворилися внаслідок їх монофтонгізації:

а) *oi;	1) ю;
б) *ei;	2) и;
в) *ou;	3) оу;
г) *eu.	4) ѣ.

Тема 5. ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗАСВІДЧЕНІ ПАМ'ЯТКАМИ X-XI СТ.

Звукові зміни, засвідчені пам'ятками X-XI ст., прийнято умовно поділяти на дві групи: зміни, пов'язані з долею редукованих голосних, та зміни, не пов'язані з долею редукованих.

5.1. Зміни, пов'язані з долею редукованих голосних

1. Подвійна позиція редукованих **ъ, ь** зумовила різну долю цих голосних: редуковані в сильній позиції поступово наближалися у вимові до голосних повного творення **ъ>о, ь>є** (**сънъ – сонъ, пришьдъ – пришедъ**). Такі голосні **о, є** називають *новими, секундарними*, на відміну від давніх, утворених із голосних праслов'янської мови. У слабких позиціях редуковані **ъ, ь** зникали (**сънъ – сон, дверь – двер**).

2. Регресивна асиміляція слабких **ъ, ь** наступним складом (закон І. Ягича): **ъ** перед складом із палатальним приголосним змінювався на **ь**, а **ь** перед складом із твердим приголосним веляризувався в **ъ**, напр.: **зърѣти > зьрѣти, вѣдѣти > вьдѣти; тьма > тъма, правда > правъда**. Цей закон мав певні обмеження, він не діяв після постійно твердих та постійно м'яких приголосних, напр.: **кънига, львъ**.

3. Зміна **ь>ъ** після ствердіння приголосних **ж, ч, ш, жд, шт**, рідше після **з, с, ц, з, р**: **пришьла, мжжъ** (така зміна відбувалася незалежно від сильної чи слабкої позиції редукованих).

4. Наслідки занепаду редукованих:

- поява закритих складів у кінці та в середині слова;
- поява нових сполук приголосних, які раніше були неможливими в старослов'янській мові;
- утворення вторинних складотворчих плавних перед приголосними в результаті занепаду між ними редукованих **ъ, ь**, напр.: **кръви – крви, кръста – крста**.

До наслідків занепаду редукованих належать також закономірні процеси асиміляції (**къде > кде > где**), дисиміляції (**къто > кто >**

хто) та спрощення в сполуках приголосних (праздньъ – празни; не-весьское – невескою), які варто розрізняти.

5.2. Зміни, не пов'язані з долею редукованих голосних

1. Початкові зміни ж, ѡ, напр.: роками (замість ржками) – графічна описка; моука, моуцѣ (замість мжка, мжцѣ) – змішування ж – оу.
2. Початки зближення артикуляції ч, н.
3. Зміни голосних, зумовлені втратою інтервокального [j], напр.: доброуќмоу – доброумоу, Гавринѡ – Гаврилѡ.
4. Ствердіння приголосних: кесара, пѣназоу.
5. Спрощення африкати ѡ у з, напр.: зѣло (замість зѣло), мѣнози (замість мѣнози).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте основні зміни у фонетичній системі старослов'янської мови писемного періоду.
2. Назвіть найдавніші зміни редукованих голосних.
3. Що таке «подвійна зміна редукованих голосних»?
4. Які процеси у фонетичній системі старослов'янської мови спричинив занепад редукованих голосних?
5. Назвіть основні зміни у фонетичній системі старослов'янської мови, не пов'язані з долею редукованих.
6. Назвіть основні наслідки занепаду редукованих у фонетичній системі старослов'янської мови.
7. Які чергування голосних виникли внаслідок занепаду редукованих ѣ, ѡ?
8. Які голосні старослов'янської мови називають секундарними?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть у тексті та поясніть фонетичні процеси, зумовлені долею редукованих: и всѣ народѣ искааше прикасати сѡ кмѣ ако сила из него исхождааше и исцѣлааше всѡ (Остр. ев.). сжцоу поздѣ

въ тѣ днь въ кѣнины сѣботы и двѣрьмъ затворенамъ идеже вѣхъ оученици кѣ събѣрани за страхъ иудейскъ приде їс и ста посрѣдѣ ихъ и гла имъ миръ вамъ и се рекъ показа имъ рѣцѣ и ребра своа (Остр. ев.). въ вѣрѣма оно вѣсхотѣ їс изити въ галилеѣ и обрѣте филиппа и гла кмоу гради по мѣнѣ (Остр. ев.). і петръ ідѣаше іздалече въ слѣдъ его до вѣнжтръ въ дворъ архіереовъ і вѣ слѣдѣ съ слоугами и грѣмъ сѣ при свѣшти (Зогр. ев.).

2. Знайдіть у тексті слова, у яких засвідчені фонетичні процеси старослов'янської мови X-XI ст.: дньсь безмѣвьє много на земі (Зб. Кл.). хлѣбъ нашъ наставѣшааго дньє даждъ намъ дньсь (Сав. кн.). снѣдоста въ вѣсь великѣмъ шѣждоу же ѣдѣ въ корави въ коупрѣ (Охр. лис.). і та вѣдова до осми десѣтъ і чѣтырѣ лѣт (Зогр.ев.). горькоѣ сѣмрътнѣмъ погоубѣжъ тѣ окаанѣ (Супр. рук.). и по томъ нача кричати и плачѣшти приврѣже себѣ къ двѣремъ и съ горьками слѣзами зовѣаше стѣаго (Супр. рук.). лежааше на земі акы свѣтѣгла звѣзда (Супр. рук.). онъ же тако вѣскрѣмѣнъ бѣвъ (Супр. рук.). и вѣлѣзѣшо емоу въ коравѣ по нѣмъ ідѣ оученици его (Асс. ев.).

3. Як пояснити таке написання старослов'янських слів у деяких пам'ятках: вѣм, лѣт, свѣт, пришед, видѣв, невѣрен, рабѣт, живот, градѣт, глаголѣт, нѣ, спасѣт сѣ, есм, двѣр, оукрадѣт, снѣ, встав, тѣх, прѣдадѣт, наслѣдѣт, нарекѣ (Асс. ев.)?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ 5

1. Оберіть варіанти, у яких названі фонетичні зміни, зумовлені занепадом редукованих голосних:

- а) поява закритих складів;
- б) поява повноголосся;
- в) поява нових сполук приголосних, які раніше були неможливими;
- г) утворення вторинних складотворчих плавних перед приголосними.

2. У якому рядку в усіх словах відбулося спрощення в сполуках приголосних унаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції:

- а) празни, небескоко; б) двѣрьмъ, дньсь;
- в) звѣзда, страхъ; г) вѣсь, дворъ.

3. Установіть відповідність між фонетичними змінами та словами, що їх демонструють:

а) вѣзложъше;	1) спрощення африкати з у з ;
б) чесна;	2) поява секундарного голосного;
в) сонъ;	3) зміна ь > ъ після ствердіння приголосних ж, ч, ш, жд, шт ;
г) зѣло.	4) спрощення в сполуках приголосних.

4. У якому рядку в усіх словах є сполучення приголосних, які на початковому етапі старослов'янської писемності були неможливими:

- а) мѣва, брѣвно, крѣстъ;
- б) плавати, зрьно, жѣтъ;
- в) птеньць, кто, многъ;
- г) плѣтъ, хѣлмъ, чрѣвь.

5. У якому рядку слово містить вторинний складотворчий голосний:

- а) конець;
- б) совати;
- в) брести;
- г) оухо.

6. Оберіть правильне твердження:

- а) шиплячі приголосні стверділи в IX ст.;
- б) одним із наслідків занепаду редукованих є утворення повноголосся;
- в) подвійна зміна редукованих – це занепад редукованих голосних у слабкій позиції та перехід у голосні повного творення сильних редукованих;
- г) доля редукованих **ъ, ь** не залежала від їх позиції.

7. Який фонетичний процес засвідчений словами з пам'яток XI ст.: **кѣназоу, цѣсаръ, боура**:

- а) спрощення в сполуках приголосних;
- б) ствердіння приголосних;
- в) закон І. Ягича;
- г) асиміляція.

8. Оберіть варіант, у якому слова демонструють закон І. Ягича:

- а) мжъ – моужъ;
- б) брѣвь – бровь;
- в) дѣва – два;
- г) бѣрати – братьи.

9. Оберіть варіант, у якому слова демонструють зміну ь>ъ після ствердіння приголосних:

- а) жъзла, шъдъ; б) слъзами, даждь;
в) двьрьмъ, вьдова; г) сладъкъ, врьгъ.

10. Який фонетичний процес засвідчений словами з пам'яток XI ст.: роками замість ржками, вь коупѣли замість вь кжпѣли:

- а) ствердіння приголосних;
б) початкові зміни ж, ѡ;
в) закон І. Ягича;
г) спрощення в сполуках приголосних.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Варіанти вправ і завдань

Варіант 1

рече гѣ притчѣж сниж. подобьно естъ цѣрствіе нѣкое члѣкоу цѣрю. иже изволи съвѣщати слово съ равы своїми. зачѣнѣшю же емоу сѣрицати слово. приведе сѣ емоу єдинѣ длѣжъникѣ тѣмѣ талантѣ. и не имѣцю емоу что въздати. повѣлѣ емоу гѣ продати сѣ. и женѣ и все имѣние свое. паде же рабѣ онѣ кланѣаше сѣ емоу. гла гѣ потрѣпи о мнѣ. и все ти въздамь... (Сав. кн.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: притчѣж, подобьно, зачѣнѣшю, длѣжъникѣ, тѣмѣ, талантѣ, рабѣ, въздамь.
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: рече, притчѣж, съвѣщати, сѣрицати, длѣжъникѣ, женѣ.
5. Визначте походження сполуки -ра- в словоформі рабѣ. Реконструйте її праслов'янський відповідник.
6. Визначте корінь у словах рече – рекѣ, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформах длѣжъникѣ, потрѣпи (плавний чи редукований) є складотворчим у підкреслених сполуках? Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах сѣ, женѣ.

Варіант 2

подобно естъ цѣрствіе небеское члѣкоу домовитоу. иже изиде коупно утро наитѣ дѣлатель виноградоу своемоу. съвѣщавѣ же съ дѣлатели по пѣнѣзоу на день. посла ѣа въ виноградѣ свои. и ишедѣ въ третій годинѣ. видѣ ины на трѣжици стоѣшата празѣдни і тѣмѣ рече идѣте и вы въ виноградѣ мои. і еже бѣдетѣ правда дамѣ вамѣ. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: *коўпно, сьвѣцѣавъ, празъдны, день, посъла, въ виноградъ, правда, дамъ.*
4. Визначте походження палатальних шиплячих приголосних у словоформах: *сьвѣцѣавъ, ишедъ, тръжици, стоуашта, рече.*
5. Визначте походження сполуки *-ла-* в словоформі *дѣлательы*. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах *ходити – хождж*, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформі *тръжици* (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці? Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носового звука в словоформі *пѣназоу*.

Варіант 3

что же видиши сжчець въ оцѣ брата твоего. а бръвѣна еже естъ въ оцѣ твоємъ не чюеши. ли како речеши братроу твоємоу. остави и изъмж сжчець из очесе твоего. і се бръвѣно въ оцѣ твоємъ. лицемѣре... просите и дастъ са вамъ. ицѣте и обрацете. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: *что, сжчець, бръвѣно, изъмж, дастъ.*
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: *что, видиши, сжчець, оцѣ, чюеши, речеши, очесе, лицемѣре, просите, ицѣте, обрацете.*
5. Визначте походження сполуки *-ра-* в словоформі *брата*. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах *что – что*, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформі *бръвѣно* (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці? Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах *сжчець, обрацете.*

Варіант 4

оставите коупно расти до жатвы и въ время жатвъ рекъ жателемъ. шедъше изъверѣте прѣжде пѣвелъ. и съважѣте ѣ въ снопы. ѣко съжеси. а пшеницѣ съверѣте въ житъницѣ моѣ. и пристѣплъше оученици рѣша емоу Ги съкажи намъ притчѣж снѣж... (Лис. Унд.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: коупно, жателемъ, шедъше, съважѣте, житъницѣ, пристѣплъше, съкажи.
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: жатвы, жателемъ, шедъше, прѣжде, съважѣте, съжеси, пшеницѣ, житъницѣ, оученици, съкажи, притчѣж.
5. Визначте походження сполуки -рѣ- в словоформі прѣжде. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах время – време́не, проаналізуйте чергування.
7. Установіть походження плавного -л- у словоформі пристѣплъше. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах съважѣте, рекъ.

Варіант 5

въ оно прішед иѣсъ въ домъ петровъ и видѣ тѣштѣ его лежащѣ огнемъ жегомъ. и прикоснѣ сѣ рѣцѣ еѣ. и остави иѣ огонь и вѣста и слѣжааше емоу. поздѣ же бывъшю прівѣса къ немоу бѣсъными многы. и изгна словом доухы и вѣса неджжныи ицѣлі. да съвѣдетъ сѣ реченое исанемъ прѣромъ глѣцемъ. тѣ неджгыи наша пріятѣ и волѣзни понесе... (Асс. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.

3. Визначте позицію редукованих у словах: **въ домъ, тъштж, въста, бивъшю, вѣсъныи, въса, неджжныи, съвждетъ.**

4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **прішед, тъштж, лежащж, жегомж, ржцѣ, служааше, неджжныи, реченое, ицѣлі.**

5. Поясніть написання слова **прішед**. Яке явище воно репрезентує?

6. Визначте корінь у словах **доухы – доуша**, проаналізуйте чергування.

7. Визначте походження сполуки **-лѣ-** в словоформі **волѣзни**. Відповідь мотивуйте.

8. Установіть походження носових звуків у словоформах **неджгыи, наша.**

Варіант 6

се же вѣдите. ѣко аще би вѣдѣлъ гнѣ храма. въ кжж стражж тать придетъ. вѣдѣлъ оубо би ї не би оставилъ подьрыти храма своего. ...кто оубо естъ вѣръны рабъ и мждры. его же постави гнѣ надъ домомъ своимъ. да дастъ имъ въ врѣма пиштж ихъ. блаженъ рабъ тѣ. егоже пришьдъ гнѣ свои обраштетъ тако творашта. аминь глж вамъ... (Мар. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.

2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.

3. Визначте позицію редукованих у словах: **вѣдѣлъ, тать, подьрыти, вѣръны, рабъ, пришьдъ.**

4. Визначте походження палатальних шиплячих приголосних у словоформах: **стражж, пиштж, блаженъ, пришьдъ, обраштетъ, творашта.**

5. Визначте походження сполуки **-ра-** в словоформах **рабъ, храмъ**. Відповідь мотивуйте.

6. Визначте корінь у словах **имѣ – имена**, проаналізуйте чергування.

7. Літера **ѣ** позначала однакові чи різні звуки в словоформах **вѣръны, ѣко**? Відповідь обґрунтуйте.

8. Установіть походження носових звуків у словоформах **врѣмѣ, мждры.**

Варіант 7

не осждаанте. да не осждани вждете. имъ же во сждомъ сждите. сждатъ вамъ і въ нѣже мѣрѣ мѣрите, възмѣратъ вамъ... ваши же блаженѣ очи. ѣко видите. і оуши ваши ѣко слышите. аминь глѣж вамъ ѣко мнози пророци і праведьници. възделѣша видѣти ѣже видите і не видѣша і слышати ѣже слышите і не слышаша. (Зогр. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: сждомъ, вамъ, възмѣратъ, праведьници, възделѣша.
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: осждаанте, блаженѣ, очи, оуши, слышати, мнози, пророци, праведьници, възделѣша.
5. Визначте походження голосного и в словоформах мнози, пророци. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах сждите – осжданъ, проаналізуйте чергування.
7. Установіть походження голосного а в словоформі слышати. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах възделѣша, мѣрѣ.

Варіант 8

чловѣкъ нѣкъи имѣ дѣва сына и рече мьни сынъ кю. бѣоу. бѣе. даждь ми достоинъ часть имѣнниа и раздѣли има имѣнниа и не по мьнозѣхъ дньхъ събравъ все мьниа сынъ отиде на странѣ далече... показа имъ рѣцѣ и нозѣ кѣже не вѣроуѣщемъ имъ отъ радости и чоудашемъса рече имъ... (Остр. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.

3. Визначте позицію редукованих у словах: **чловѣкъ**, **дѣва**, **мѣни**, **сѣнѣ**, **дѣньхѣ**, **сѣбравѣ**, **всѣ**, **чюдѣщемъса**.

4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **рече**, **даждѣ**, **частѣ**, **мѣнозѣхѣ**, **далече**, **ржцѣ**, **нозѣ**, **кщѣ**, **невѣроужшемъ**, **чюдѣщемъса**.

5. Визначте походження сполуки **-ра-** в словоформах **странѣ**, **радости**. Відповідь мотивуйте.

6. Визначте корінь у словах **чловѣкъ** – **чловѣчьскѣ** – **чловѣцѣ**, проаналізуйте чергування.

7. Поясніть походження голосного **ѣ** у словоформі **мѣнозѣхѣ**.

8. Установіть походження носових звуків у словоформах **частѣ**, **ржцѣ**.

Варіант 9

егда иродѣ рождѣствоу своемоу вечерѣ творѣаше кѣназемѣ своимѣ и тѣсѣштѣникомѣ. и старѣшинамѣ галлаеискамѣ. и вѣшѣдѣши дѣштерѣ са иродѣдѣ и пласавѣши и оугождавѣши иродѣви... і рече кѣ нимѣ коуплѣ дѣвите донѣдеже придж граждане же его ненавидѣахѣ же его посылѣашѣ молитѣвѣ вѣ слѣдѣ его глѣжце не хощѣмѣ семоу. (Мар. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.

2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.

3. Визначте позицію редукованих у словах: **тѣсѣштѣникомѣ**, **вѣшѣдѣши**, **дѣштерѣ**, **пласавѣши**, **кѣ нимѣ**, **донѣдеже**, **посылѣашѣ**, **вѣ слѣдѣ**.

4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **рождѣствоу**, **вечерѣ**, **кѣназемѣ**, **тѣсѣштѣникомѣ**, **вѣшѣдѣши**, **дѣштерѣ**, **оугождавѣши**, **рече**, **хощѣмѣ**.

5. Як пояснити написання редукованого **ѣ** у словоформі **рождѣствоу**? Відповідь мотивуйте.

6. Визначте корінь у словах **кѣназемѣ** – **кѣнагѣни** – **кѣнажѣскѣ**, проаналізуйте чергування.

7. Поясніть походження приголосного **-л-** у словоформі **коуплѣ**.

8. Установіть походження носових звуків у словоформах **молитѣвѣ**, **са**.

Варіант 10

і вьлѣзъ въ коравь ісѣ прѣѣде і приде въ свои градъ і се принесоша ємоу ослабленъ жилами на одрѣ лежашть і видѣвъ ісѣ вѣрж іхъ рече ослабленоу ємоу дръзан чѣдо отъпоуштайтъ ти сѣ грѣси твои. (Зогр. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: вьлѣзъ, въ коравь, градъ, дръзан, отъпоуштайтъ.
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: жилами, лежашть, рече, чѣдо, отъпоуштайтъ, грѣси.
5. Визначте походження сполуки -ла- в словоформі ослабленъ. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах нести – носити, проаналізуйте чергування.
7. Поясніть походження плавного л у словоформі ослабленъ.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах чѣдо, сѣ.

Варіант 11

члкъ єдинъ добра рода иде на странж далече. прияти себе цѣрствіє. і възврати сѣ. призъвавъ же и десѣть рабъ своихъ. і дастъ имъ десѣть мѣнасъ. і рече къ нимъ. коуплж дѣйте дондеже придж. граждане же єго ненавиѣбахъ єго. посълаша молитвж въ слѣдъ єго глїжце не хощемъ сємоу да цѣрствоуєтъ надъ нами. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: єдинъ, възврати, призъвавъ, десѣть, рабъ, своихъ, мѣнасъ, дондеже.
4. Визначте походження палатальних шиплячих приголосних у словоформах: члкъ, далече, рече, граждане, посълаша, хощемъ.

5. Визначте походження сполуки -ра- в словоформах **равъ**, **страна**. Відповідь мотивуйте.

6. Визначте корінь у словах **зъвати** – **зовъ**, проаналізуйте чергування.

7. Поясніть походження плавного л у словоформі **коуплж**.

8. Установіть походження носових звуків у словоформах **десѣтъ**, **придѣж**.

Варіант 12

по неже оубо мнози начаша. чинити повѣсть. о извѣ стѣныхъ въ насъ вештѣхъ. ꙗкоже прѣдаша намъ. бывъ шеі іскони самовидци. і слоугы словеси. ізволи са і мьнѣ хождыю. і с прѣва по всѣхъ. въ істинж по радоу. псати тебѣ. славъны т'еофиле. да разоумѣши. о нихъже наоучилъ са еси словесехъ. оутврѣжденье. быстѣ въ дъни ірода црѣ. іудеіска. (Зогр. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.

2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.

3. Визначте позицію редукованих у словах: **повѣсть**, **стѣныхъ**, **въ насъ**, **вештѣхъ**, **самовидци**, **хождыю**, **славъны**, **нихъже**, **наоучилъ**, **оутврѣжденье**, **въ дъни**.

4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **мнози**, **начаша**, **чинити**, **вештѣхъ**, **прѣдаша**, **самовидци**, **хождыю**, **оутврѣжденье**, **наоучилъ**.

5. Визначте походження сполуки -ла- в словоформі **славъны**. Відповідь мотивуйте.

6. Визначте корінь у словах **день** – **дъни**, проаналізуйте чергування.

7. Який звук у словоформі **оутврѣжденье** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці? Відповідь обґрунтуйте.

8. Установіть походження носових звуків у словоформах **радоу**, **істинж**.

Варіант 13

самарѣнинъ же єдинъ грады приде надъ нь ї видѣвъ і милосръдова ї пристѣпъ обяза строупы его възливаѣм олѣи и вино. вѣсаждъ же и на свои скотъ приведе и въ гостиницѣ. ї прилежа емъ ї на оутръни ишедъ изъмь дѣва пѣназа дастъ гостиньникоу. ї рече емоу прилежи емъ. ї еже аште приждивеши. азъ егда възвращѣ сѣ въздамъ ти. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: самарѣнинъ, єдинъ, милосръдова, възливаѣм, вѣсаждъ, оутръни, изъмь, дѣва, възвращѣ, въздамъ.
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: вѣсаждъ, гостиницѣ, прилежи, ишедъ, рече, аште, приждивеши, възвращѣ.
5. Визначте походження сполуки -ра- в словоформі възвращѣ. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах водити – приведе, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформах милосръдова, оутръни (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці? Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах грады, гостиницѣ.

Варіант 14

кназь єтеръ вшедъ къ иѣсоу кланѣаше сѣ иѣви глѣ вѣко дѣщи моѣ оумрѣтѣ. нь пришедъ възложи рѣкѣ твоѣ и оживетѣ. и вѣставъ иѣсъ по немъ идѣаше и оученици его. и се жена крѣвоточива... и пристѣпльши сѣзади. прикоснѣ сѣ вѣскрили ризы его... иѣсъ же обраць сѣ и видѣвъ ѣ рече. дръззи дѣщи вѣра твоѣ спасе тѣ. (Асс. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.

3. Визначте позицію редукованих у словах: **кѣназь**, **єтеръ**, **вьшедь**, **дьци**, **възложи**, **въставъ**, **крѣвоточива**, **пристѣпльши**, **сѣзади**, **дрѣзан**.

4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **кѣназь**, **вьшедь**, **дьци**, **възложи**, **оживетъ**, **оученици**, **жена**, **обращъ сѧ**, **рече**.

5. Визначте походження плавного л у словоформі **пристѣпльши**. Відповідь мотивуйте.

6. Визначте корінь у словах **кѣназь** – **кѣнагыни**, проаналізуйте чергування.

7. Який звук у словоформах **дрѣзан**, **крѣвоточива** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці? Відповідь обґрунтуйте.

8. Поясніть заміну **ъ** на **ь** у слові **кѣназь** (замість **кѣназь**).

Варіант 15

онъ же рече ідѣте въ градъ къ єтероу і рьцѣте ємоу. оучитель глеть. врѣмѧ мое близъ естъ оу тебе сѣтворж пасхъ сѣ оученики своїми і сѣтвориша оученици. ꙗкоже повелѣ імъ іисъ. і оуготоваша пасхъ вечероу же бывъшю. възлеже сѣ обѣмѧ на десѧте. оученикомѧ. ꙗджштемъ імъ рече. ꙗко єдинъ отъ васъ і прѣдастъ мѧ. (Зогр. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.

2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.

3. Визначте позицію редукованих у словах: **въ градъ**, **рьцѣте**, **оучитель**, **сѣтворж**, **сѣтвориша**, **бывъшю**, **возлеже**, **єдинъ**.

4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **рече**, **рьцѣте**, **оученици**, **вечероу**, **возлеже**, **ѣджштемъ**.

5. Визначте походження сполук **-ра-**, **-ръ-** в словоформах **градъ**, **прѣдастъ**. Відповідь мотивуйте.

6. Визначте корінь у словах **оученики** – **оученици**, проаналізуйте чергування.

7. Які голосні звуки могли поєднуватися з приголосними **г**, **к**, **х**? Чи характерними є позначені поєднання у словах **оученики**, **пасхъ**, **оуготоваша**?

8. Установіть походження носових звуків у словоформах **врѣмѧ**, **пасхъ**.

ПИТАННЯ
ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ
із фонетики старослов'янської мови

1. Фонетична структура складу. Особливості складоподілу в старослов'янській мові.
2. Дія закону відкритого складу й принципу складового сингармонізму в старослов'янській мові.
3. Система вокалізму старослов'янської мови.
4. Система консонантизму старослов'янської мови.
5. Класифікація голосних звуків старослов'янської мови.
6. Класифікація приголосних звуків старослов'янської мови.
7. Фонетична система праслов'янської мови у її відношенні до праіндоевропейської.
8. Основні риси фонетичної системи індоєвропейської мови.
9. Формування системи вокалізму старослов'янської мови.
10. Чергування голосних старослов'янської мови, зумовлені якісними/кількісними змінами голосних у коренях слів праслов'янської мови.
11. Редуковані голосні: артикуляційно-акустичні особливості, історія виникнення, позиції в слові.
12. Складотворчі сонорні р, л.
13. Формування системи консонантизму старослов'янської мови.
14. Фонетичні процеси праслов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу.
15. Монофтонгізація дифтонгів: причини і наслідки.
16. Зміна дифтонгічних сполучень «голосний + *m, *n».
17. Походження носових голосних.
18. Чергування в старослов'янській мові, пов'язані з утворенням носових голосних.
19. Доля сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt.
20. Доля сполучень *or, *ol на початку слова.

21. Зміни приголосних у кінці слова.
22. Зміни в групах приголосних *dt, *tt.
23. Перша перехідна палаталізація задньоязикових приголосних: причини і наслідки.
24. Друга перехідна палаталізація задньоязикових приголосних: причини і наслідки.
25. Третя перехідна палаталізація задньоязикових приголосних: причини і наслідки.
26. Чергування приголосних старослов'янської мови, зумовлені перехідними палаталізаціями задньоязикових приголосних.
27. Зміни приголосних у сполученні з наступним *j.
28. Чергування приголосних старослов'янської мови, зумовлені зміною приголосних у сполученні з наступним *j.
29. Наслідки занепаду редукованих у фонетичній системі старослов'янської мови.
30. Подвійна позиція редукованих ъ, ь.
31. Прогресивна асиміляція ъ, ь до наступного складу (закон І. Ягича).
32. Зміна ь>ъ після ствердіння приголосних ж, ч, ш, $\widehat{жд}$, $\widehat{шт}$.
33. Асиміляція приголосних як наслідок занепаду редукованих у слабкій позиції.
34. Дисимілятивні зміни приголосних, пов'язані з занепадом редукованих.
35. Спрощення в групах приголосних, зумовлене занепадом редукованих у слабкій позиції.
36. Зміни у фонетичній системі старослов'янської мови X-XI ст., не пов'язані з долею редукованих.
37. Початкові зміни ж, ѡ.
38. Початки зближення артикуляції њ, и.
39. Зміни голосних, зумовлені втратою інтервокального [j].
40. Ствердіння приголосних.
41. Спрощення афrikати ѣ у з.
42. Фонетичні особливості старослов'янської мови порівняно з іншими слов'янськими мовами.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акомодація (лат. *accomodatio* – пристосування) – один із видів комбінаторних змін звуків; пристосування артикуляції контактних звуків різної якості – голосного й приголосного.

Акутова інтонація (лат. *acutus* – гострий), або **висхідна інтонація** – різновид інтонації довгих голосних, дифтонгів та дифтонгічних сполучень у праслов'янській мові, для якого характерне підняття тону на першій морі довгого голосного (першому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення) і спад тону на другій морі (другому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення).

Аналогія (гр. *відповідність*) – уподібнення, наближення (аж до повної уніфікації) однієї мовної одиниці до іншої на підставі їхньої подібності – формальної або значеннєвої.

Артикуляція (лат. *articulatio* – розчленування) – робота органів мовлення у процесі мовотворення.

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення) – один із видів комбінаторних змін звуків; артикуляційне уподібнення однотипних звуків у межах слова чи словосполучення.

Африката (лат. *affricata* – притерта) – складний зімкнено-фрикативний приголосний звук, при артикуляції якого спочатку активний і пасивний мовні органи утворюють зімкнення, а потім щілину, крізь яку виходить струмінь видихуваного повітря.

Велярні приголосні (лат. *velaris* – задньопіднебінний) – приголосні, утворені піднесенням задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння; [г], [к], [χ] – велярні приголосні.

Вокалізм (лат. *vocalis* – голосний звук) – система голосних звуків у мові.

Глаголиця (ст.-сл. глаголь – слово) – одна з двох абеток старослов'янської мови; графічний різновид старослов'янського письма.

Деназалізація (лат. *de...* – префікс зі значенням припинення, скасування, усунення і *nasus* – ніс) – утрата носової артикуляції.

Депалаталізація (від лат. *de...* – префікс зі значенням припинення, скасування, усунення і *palatum* – піднебіння) – утрата м'якості приголосними звуками.

Дисиміляція (лат. *dissimilation* – розподібнення) – один із видів комбінаторних змін звуків; заміна в слові одного з двох однакових або близьких за вимовою звуків іншим, менш спорідненим.

Дифтонг (гр. двічі, голос) – сполучення двох голосних звуків, що вимовляються як один склад.

Дифтонгічне сполучення – сполучення голосних із нескладотворчими сонорними приголосними *l, *r, *n, *m у межах одного складу.

Діакритичні знаки (гр. розрізнявальні) – надрядкові, підрядкові або середрядкові розрізнявальні знаки, що служать для уточнення звукового значення літер чи позначення скороченого написання слів.

Епентетичний звук (гр. вставка) – приставний (вставний) неетимологічний звук.

Етимологія (гр. основне значення) – походження слова та його споріднені зв'язки з іншими словами тієї самої або інших споріднених мов; розділ мовознавства, у якому вивчають походження слів і їх генетичні зв'язки з іншими словами.

Закон І. Бодуена де Куртене – третє перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних.

Закон відкритого складу – закон, за яким звуки в межах складу розташовувалися за принципом висхідної звучності з голосним чи складотворчим сонорним р, л у кінці.

Закон І. Ягича – асиміляція ч, ь до наступного складу.

Капора – діакритичний знак, який мав форму малого півкола і вживався біля літер (або над ними), що позначали м'які або пом'якшені приголосні, переважно р, л, н: нѣва, морѣ, полѣ. Для позначення м'яких

або пом'якшених приголосних вживався ще й значок ' : рабын'и.

Кирилиця – одна з найдавніших систем слов'янського письма (азбука), названа на честь творця слов'янської писемності, просвітителя Кирила (світське ім'я – Костянтин).

Кількісні чергування – це закономірні зміни в складі морфем, що полягають у зміні однакових за артикуляцією, але різних за тривалістю звучання голосних.

Консонантизм (лат. *consonans* – приголосний звук) – система приголосних звуків мови.

Лабіалізовані голосні (лат. *labialis* – губний) – губні (або огублені) голосні, при артикуляції яких губи випинаються вперед і округляються (у старослов'янській мові – це голосні [o], [ɔ], [y]).

Лігатура (лат. *ligature* – зв'язувати) – об'єднання знаків двох літер в один друкований символ; графічний знак, що передає сполучення звуків, склад або слово.

Метатеза (гр. *metáthesis* – переставляння) – один із видів комбінаторних змін звуків, що полягає в переставленні звуків або складів у межах слова.

Монофтонгізація (гр. *monos* – один, *phthongos* – звук) – процес перетворення дифтонгів на однозвуки (у кінці слова та перед приголосними); розпад двозвука на окремі фонемі (перед голосним).

Назалізація (лат. *nasus* – ніс) – вимова звуків мови з носовим відтінком, призвуком; додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Неповноголосся – наявність у слов'янських мовах сполучень -ра-, -ла-, -ре-, -ле- (у старослов'янській мові – -ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ-) на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень *or, *ol, *er, *el між приголосними.

Паєрик (єртиця) – діакритичний знак, який мав спочатку форму півкола), а приблизно з XIII ст. форму апострофа ('), вживався на місці пропущених на письмі ь та ъ: к'то, ч'то, д'ва, м'ногъ, м'нѣ замість кѣто, чѣто, дѣва, мѣногъ, мѣнѣ.

Палаталізація (лат. *palatum* – піднебіння) – зміщення артикуля-

ції приголосних у напрямку до середньоязикового.

Повноголосся – характерні для східнослов'янських мов сполучення -оро-, -оло-, -ере-, -еле- на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень *or, *ol, *er, *el між приголосними.

Порівняльно-історичний метод – спосіб визначення генетичних відношень між мовами і відтворення напрямів доісторичного розвитку мов на підставі виявлених конкретних ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов та історично послідовної зміни їхніх варіантів у межах однієї мови.

Правова (мова-основа) – реконструйована мова, на ґрунті якої утворилися споріднені мови.

Праслов'янська (спільнослов'янська) мова – не засвідчена писемністю реконструйована мова, що виникла приблизно у II тис. до н.е. на основі одного з праїндоевропейських діалектів і була єдиною мовою для всіх слов'ян приблизно до VII-VIII ст. н. е.

Придихові приголосні звуки (аспірати) – приголосні звуки, вимову яких супроводжує легкий гортанний придих, утворюваний унаслідок проходження струменя видихуваного повітря крізь звужену голосову щілину.

Принцип висхідної звучності – принцип побудови складу, суть якого полягає в тому, що кожний наступний звук звучніший за попередній.

Принцип складового сингармонізму – принцип, суть якого полягає в зближенні однорідних за артикуляцією голосних та приголосних у межах складу: тверді приголосні фонеми поєднувалися з голосними непереднього ряду, а м'які приголосні – з голосними переднього ряду.

Редуковані голосні (голосні неповного творення) – надкороткі голосні переднього [ь] і заднього [ъ] рядів, що виникли в праслов'янській мові з *[i] та *[û], а також голосні [ч], [н] у позиції перед [j, i].

Редукція (лат. *reductio* – повернення, відновлення) – позиційна

зміна голосних звуків, що полягає в ослабленні артикуляції в ненаголошеній позиції.

Рефлекс звука (лат. *reflexus* – відбиття) – відображення певного звука мови-предка у мові-нащадку.

Секундарні (нові) голосні – вторинні неетимологічні голосні повного творення [o], [e], що розвинулися з редукованих [ъ], [ь] у сильній позиції (випадні) або внаслідок їх занепаду після сонорних [р], [л], [м], [н], перед якими був інший приголосний (вставні).

Сонант (лат. *sonans* – той, що звучить) – приголосний звук, при творенні якого голос переважає над шумом; сонорний приголосний.

Спрощення в групах приголосних – втрата одного зі звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду редукованих ъ, ь у слабкій позиції.

Старослов'янська мова – це умовна назва найдавнішої писемно-літературної мови слов'ян, якою було здійснено перший переклад богослужбових книг із грецької мови в середині IX ст. У ній зафіксовані фонетична система, граматичний устрій та лексичний склад одного з південнослов'янських діалектів середини IX ст.

Титло (гр. *τίτλος* „напис”) – найчастіше вживаний діакритичний (нарядковий) знак (´), що позначав скорочене написання слів або числове значення літер.

Фрикативні приголосні (лат. *fricatus* – тертя) – щілинні приголосні, спіранти, при вимові яких струмінь видихуваного повітря проходить крізь вузьку щілину, утворювану артикуляційними органами.

Церковнослов'янська мова – писемно-літературна мова слов'янських народів, що виникла на основі старослов'янської мови під впливом живомовних середовищ народів, які нею користувалися.

Циркумфлексна інтонація (лат. *circumflexus* – вигин), аба **спадна**

інтонація – різновид інтонації довгих голосних, дифтонгів та дифтонгічних сполучень у праслов'янській мові, для якого характерний спад тону на першій морі довгого голосного (першому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення) і рівний тон на другій морі (другому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення).

Якісні чергування – це закономірні зміни у складі морфем, що полягають у зміні однакових за тривалістю, але різних за артикуляцією звуків.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Иванова Т. А. Старославянский язык / Т. А. Иванова. — СПб. : Авалон, Азбука-классика, 2005. — 240 с.
2. Леута О. І. Старослов'янська мова: підручник / О. І. Леута. — К. : Вища школа, 2001. — 255 с.
3. Майборода А. В. Старослов'янська мова / А. В. Майборода. — К. : Вища школа, 1975. — 294 с.
4. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М. Ф. Станівський. — Львів : Вид-во Львівського у-ту, 1964. — 470 с.
5. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М. Ф. Станівський. — К. : Вища школа, 1983. — 263 с.
6. Хабургаев Г. А. Старославянский язык / Г. А. Хабургаев. — М. : Просвещение, 1986. — 288 с.
7. Камчатов А. М. Старославянский язык : курс лекций: учеб. пособие для студентов, аспирантов, преподавателей-филологов / А. М. Камчатов. — 3-е изд. — М. : Флинта : Наука, 2001. — 150 с.
8. Кондрашов Н. А. Славянские языки : учебное пособие / Н. А. Кондрашов. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва : Просвещение, 1986. — 239 с.
9. Моренець В. В. Старослов'янська мова. Історична фонетика: збірник контрольно-тренувальних вправ і методичні вказівки до їх виконання / В. В. Моренець — К. : Вища школа, 1973. — 78 с.

Додаткова література

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Введение. Фонетика / С. Б. Бернштейн. — М. : Наука, 1961. — 352 с.
2. Бондалетов В. Д. Старославянский язык : Таблицы. Тексты. Учебный словарь [Электронный ресурс] / В. Д. Бондалетов, Н. Г. Самсонов, Л. Н. Самсонова. — 6-е изд. стер. — М. : Флинта, 2012. — 296 с.

3. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан ; ред. В. Н. Сидоров ; пер. с фр. В. В. Бородич. — М. : Изд-во иностр. лит., 1952. — 447 с.
4. Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Н. Ван-Вейк. — М. : Изд-во иностр. лит., 1957. — 368 с.
5. Висоцький С. О. Київська писемна школа Х-ХІІ ст. / С. О. Висоцький. — Львів: Вид-во М.П.Коця; Київ; Нью-Йорк, 1998 — 247 с.
6. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. — К., 1966. — 596 с.
7. Горшков А. И. Старославянский язык : учебное пособие / А. И. Горшков. — М. : Высшая школа, 1963. — 293 с.
8. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки: научное издание / В. А. Истрин ; гл. ред. Л. П. Жуковская ; АН СССР. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Наука, 1988. — 192 с.
9. Леута О. І., Гончаров В. І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і практичних завдань: навч. посібник для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів / О. І. Леута, В. І. Гончаров. — К.: Вища школа, 2004. — 199 с.
10. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе / пер. со 2-го франц. изд., просмотр. и доп. в сотрудин. с А. Вайаном; пер. и прим. П. С. Кузнецова / под ред. С. Б. Бернштейна. — М. : Изд-во иностр. лит., 1951. — 491 с.
11. Никифоров С. Д. Старославянский язык / С. Д. Никифоров. — М. : Гос. уч-пед. из-во МП РСФСР, 1952. — 112 с.
12. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Фонетика церковнослов'янської мови / І. Огієнко. — Варшава, 1927. — Т. 3. — 455 с.
13. Питання походження і розвитку слов'янської писемності / АН УРСР. Секція сусп. наук / відп. ред. О. С. Мельничук. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. — 52 с.
14. Селищев А. М. Старославянский язык : учебное пособие. Ч. 1. Введение. Фонетика / А. М. Селищев. — М. : Учпедгиз, 1951. — 334 с.
15. Сказания о начале славянской письменности / [АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики]; [Отв. ред. д. ист. н. В. Д. Корольук

Вступ. статья, пер. и коммент. Б. Н. Флори]. — М. : Наука, 1981. — 198 с.

16. Хабургаев Г. А. Первые столетия славянской письменной культуры: Истоки древнерусской книжности / Г. А. Хабургаев. — М.: МГУ, 1994. — 224 с.

Словники

1. Белей Л., Белей О. Словник старословянсько-український / Л. Белей, О. Белей — Л.: Свічадо, 2001. — 332 с.

2. Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь / Г. Дьяченко. — М., 1900. — 1158 с.

3. Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.) Ок. 10000 сл. / ред. Р. М. Цейтлин, ред. Р. Вечерка, ред. Э. Благова. — М. : Рус. яз., 1994. — 842 с.

4. Стеценко А. Н. Хрестоматия по старославянскому языку : Учеб. пособие для пед. ин-тов по специальности № 2101 "Рус. яз. и лит." / А. Н. Стеценко. — Москва : Просвещение, 1984 . — 159 с.

5. Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. — Вып. 1. — М. : Наука, 1974 — 216 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

СЛОВ'ЯНСЬКА АЗБУКА. КИРИЛИЦЯ

Літера	Числ. знач.	Звук	Назва літери	Літера	Числ. знач.	Звук	Назва літери
а	1	[а]	азъ	Ѡ	500	[Ѡ]	Ѡрътъ
б	-	[б]	боуки	Ѳ	600	[Ѳ]	ѲѠрътъ
в	2	[в]	вѣди	Ѵ	800	[Ѵ]	Ѵрътъ
г	3	[г]	глаголи	Ѷ	-	[Ѷ]	Ѷгта
д	4	[д]	добро	Ѹ	900	[Ѹ]	Ѹи
є	5	[є]	кстъ	Ѻ	90	[Ѻ]	Ѻръвъ
ж	-	[ж]	живѣте	Ѽ	-	[Ѽ]	Ѽа
з	6	[з]	зѣло	Ѿ	-	[Ѿ]	Ѿрътъ
и	7	[и]	земля	Ѽ	-	[Ѽ]	Ѽры
н	8	[н]	нже	Ѽ	-	[Ѽ]	Ѽръ
і	10	[і]	нжен	Ѽ	-	[Ѽ]	Ѽтъ
(ѣ)	-	[г]	гервь	ю	-	[ʲy, jy]	ю
к	20	[к]	како	Ѡ	-	[ʲa, ja]	Ѡа
л	30	[л]	людик	Ѳ	-	[ʲe, je]	Ѳ
м	40	[м]	мыслите	Ѵ	900	[Ѵ]	Ѵс малий
н	50	[н]	нашь	Ѷ	-	[ʲe, je]	Ѷс малий йотований
о	70	[о]	онъ	Ѹ	-	[Ѹ]	Ѹс великий
п	80	[п]	покон	Ѻ	-	[ʲo, jo]	Ѻс великий йотований
р	100	[р]	ръци	Ѽ	60	[Ѽ]	Ѽси
с	200	[с]	слово	Ѷ	700	[Ѷ]	Ѷси
т	300	[т]	тврѣдо	Ѽ	9	[Ѽ]	Ѽгта
у	400	[у]	уѣкъ	Ѽ	400	[і, в]	Ѽница

ДОДАТОК 2

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРОЧИТАННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Сучасне читання старослов'янських текстів є умовним, бо єдиної загальноприйнятої вимови звуків, позначуваних окремими графемами, немає. Учені не можуть із повною достовірністю кваліфікувати особливості звучання фонем, які функціонували в старослов'янській мові, але є загальноприйнята традиція, якої варто дотримуватися.

Основні правила прочитання старослов'янських текстів

1. У старослов'янській мові голосні звуки треба вимовляти однаково виразно незалежно від наголошеної чи ненаголошеної позиції в слові.

2. Літери њ, њ (редуковані голосні) старослов'янської мови, перебуваючи в сильній позиції, позначали короткі голосні звуки: њ («єрь») передавала короткий звук [ĕ], схожий на перший голосний у російському слові *близна*, а њ («єр») – короткий голосний [ǫ], як в українському слові *братъба*. У слабкій позиції вони не мали фонетичного вияву і функціонували лише для штучного відкриття складів.

3. Літери ж ("юс великий") і љ ("ук") позначали різні звуки: ж – [o], а љ – [y]. При цьому літеру љ ("ук") могли писати двома способами – як лігатурою ољ, так і љ. Пізніше ж перейшов у звук [y], збігшись із давнім голосним [y], що зумовило сплутування цих літер, якого припускалися переписувачі: дољѡ, дљѡ замість дѡљѡ. Тому для нормалізації вживання цих літер у пізніших пам'ятках ж взагалі не писали, лігатуру ољ використовували тільки на початку слова (ољтро), а љ – у середині чи кінці слова (рѡка, несѡ).

4. Літери ѡ ("юс малий") та ѡ ("аз йотований") теж позначали різні звуки: «юс малий» передавав звук [ĕ], а «аз йотований» – звук [a] після м'якого приголосного (земѡ) або сполучення [ja] (ѡсно) подібно до літери я сучасної української мови. Пізніше "юс малий" став передавати звук [a] після м'якого приголосного і тому переписувачі сплутували літери ѡ і ѡ. У пізніших пам'ятках для чіткого розмежування

цих літер **ѧ** стали писати на початку слова (**ѧ**ростѣ), а **Ѧ** – у середині та кінці слова (**Ѧ**лсо, **Ѧ**мѦ) незалежно від того, яка літера (**Ѧ**, **ѧ**) була в цій позиції в ранніх пам'ятках. Виняток становило розрізнення значень слів із різними літерами: слово **ѧ**зыкѣ мало значення "язик, орган мовлення", а слово **Ѧ**зыкѣ мало значення "народ, нація".

5. Літера **Ѣ** у старослов'янській мові передавала звук, схожий на перший голосний звук у слові *свѣто*, тобто такий звук, як і передавала літера **ѧ**. Подібне звучання колишнього **Ѣ** збереглося зараз у деяких словах болгарської мови (під наголосом перед твердим приголосним): *бръг, свѣт* – ст.-сл. **брѣгѣ, свѣтъѣ**.

6. Йотовані голосні **ю, ѧ, к, ѡ, ѣ** функціонували за такими правилами, як у сучасній українській мові **ю, я, є** – вони могли передавати голосні **у, а, е** після попереднього пом'якшеного приголосного або сполучення [jy], [ja], [je].

7. У писемних пам'ятках звуки часто мали кілька графем для їх позначення. Так, звук [o] позначали двома літерами: **о** "он" і **ѡ** "от" – гр. "omega", які вживалися довільно.

8. Одна графема могла мати різні звукові значення залежно від позиції в слові. Літера **ѵ** "іжиця" могла позначати приголосний [в] після літер **ѧ, є** (**ѧ**врѣ, **є**ѵѧгѣлѣ), а в інших позиціях – голосний [і] (**ѡ**врѡ, **ѡ**врѣсѣ). Також звук [і] в старослов'янських пам'ятках передавали літери **и, і, ї**.

9. Літери **Ѧ** "фіта", **Ѩ** "нсі", **Ѩ** "ксі" вживалися лише в словах, запозичених із грецької мови, і звучали відповідно як [ф], [пс], [кс] (**Ѧ**ѡѡдрѣ, **Ѩ**ѡѡнѣ, **Ѩ**ѡѡндрѣ). Іноколи літера **Ѧ** могла передавати звук [т] (**Ѩ**ѡѡрѣѡѡ).

10. Вимова **г** схожа на звукове значення української літери **г**, але в позиції перед **г, к, х** (під впливом грецького правопису) приголосний **г** набував звукового значення [н]: (**ѧ**ггѣлѣ).

11. Приголосний **ѣ** звучав як африката [дз]: **ѣ**ѣлѡ, **ѣ**ѣнѣлѣ.

12. Лігатура **ѡѡ** передавала сполучення двох пом'якшених приголосних [шт], на письмі часто замість лігатури писали дві літери – **шт**.

13. Скорочені слова, записані під титлами, варто читати повністю, як і числа, які позначали літери під титлом, виділені з обох боків крапками.

14. Власні назви в писемних пам'ятках старослов'янської мови часто писали з малої літери.

15. Система розділових знаків старослов'янської мови перебувала в стадії формування, тому вони вживалися рідко і часто незакономірно. Так, крапка не завжди позначала кінець речення, її часто ставили й у середині.

ДОДАТОК 3

ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

План

1. Прочитайте аналізований уривок тексту, перекладіть сучасною українською мовою.
2. Розшифруйте слова під титлами, поясніть значення діакричних знаків та числове значення літер.
3. Визначте кількість складів, кількість букв і звуків в аналізованих словах, схарактеризуйте їх.
4. Дайте повну артикуляційну характеристику голосних і приголосних звуків у їх конкретних фонетичних виявах у слові.
5. Виявіть складотворчі сонорні в словах аналізованого уривка тексту.
6. Визначте сильну і слабку позицію редукованих голосних. Виявіть слова, у яких відбувся занепад редукованих чи утворилися нові (секундарні) [o] [e] на місці колишніх ъ, ь.
7. Визначте в словах позицію голосних ы, и – повного творення чи редукованих; для редукованих – сильну чи слабку.
8. Визначте походження старослов'янських звуків і звукосполучень, передаваних літерами ж, ч, ш, з, ц, с, жд, шт, ра, ла, р'б, л'б, вл, вл, мл, пл.
9. Виявіть у словах фонетичні зміни, які відбулися в результаті занепаду редукованих ъ, ь.
10. Знайдіть у словах фонетичні зміни пізнього періоду, що не зумовлені долею редукованих ъ, ь.

Зразок фонетичного аналізу тексту

і рече къ нимъ къто отъ васъ иматъ дроугъ. ї идетъ къ немоу полоуношти ї речетъ емоу дроуже даждь ми въ заимъ три хл'бъы. їде дроугъ ми приде съ пжти къ мн'б. ї не имамъ чесо положити пр'бдъ нимъ. ї отъ изъ жтръждж отъв'бштавъ речетъ не твори ми троудъ. юже двьри затворены сжтъ. ї д'бти моа съ м'нож на ложи сжтъ. не

могъ вѣстати дати тебѣ. глѣжъ вамъ аште и не дастъ емоу вѣставъ зане естъ дроугъ емоу нѣ за безочѣство его вѣставъ дастъ емоу елико трѣбоуоугтъ. ꙗ азъ глѣжъ вамъ. просите и не дастъ сѧ вамъ. ꙗштите и обраштете тѣцѣте и отврѣзетъ сѧ вамъ. вѣсѣкъ во просѧ приемлетъ. ꙗ иштаи обрѣтаатъ. ꙗ тѣкъжцоуемоу отврѣзетъ сѧ. (Мар. ев.)

1. І промовив до них. Якби хтось із вас мав приятеля і той прийшов до нього опівночі та й сказав йому: «Друже, позич мені три хлібини, бо приятель мій прибув до мене з дороги і я не маю що йому дати». А той зсередини відповів би йому: «Не докучай мені, двері вже замкнені, і діти мої зі мною в ліжку, не можу встати й дати тобі». Кажу вам, що коли й не встане та не дасть тому, що він його приятель, все ж таки через його настирливість підведеться і дасть, оскільки той потребує. Я кажу вам: просіть і вам дасться, шукайте і знайдете, стукайте і вам відчинять. Кожний-бо, хто просить, отримує, той, хто шукає, знаходить і тому, хто стукає, відчиняють.

2. Слово під титлом глѣж – глаголь.

3-4. глаголь – 3 склади: гла-го-ль, 7 літер, 7 звуків:

г (глаголи) [г] – звук приголосний, задньоязиковий, шумний, дзвінкий, проривний, постійно твердий;

л (людіє) [л] – звук приголосний, передньоязиковий, сонорний, плавний, твердий;

а (азъ) [а] – звук голосний, повного творення, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, чистий;

г (глаголи) [г] – звук приголосний, задньоязиковий, шумний, дзвінкий, проривний, постійно твердий;

о (онъ) [о] – звук голосний, повного творення, заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, чистий;

л (людіє) [л'] – звук приголосний, передньоязиковий, сонорний, плавний, м'який;

ѣж (ює великий ѣтований) [ѣ] – звук голосний, повного творення, заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, носовий.

5. Складотворчі плавні л, р виявлено в словах тльцьѣте, тлькжщюмоу, отвръзетъ. У сучасних мовах їхні відповідники мають зворотний порядок розташування елементів: голосний перед сонорним – рос. *тедь-ци, толкать, отвергать*.

6. Редуковані голосні ъ, ь перебувають у слабкій позиції в словах:

- кѣ нимѣ, отѣ васѣ, иматѣ, дроугѣ, идетѣ, речетѣ, даждѣ, займѣ, сѣ, имамѣ, прѣдѣ, нимѣ, отѣ, отѣвѣштавѣ, троудѣ, сжтѣ, вамѣ, дастѣ, вѣставѣ, естѣ, нѣ, дастѣ, трѣвоуотѣ, азѣ, всѣѣкъ, приемлетѣ, обрѣтаатѣ – у кінці слова;

- кѣто, мнѣ, мнѣнож, вѣстатѣ, безочѣство, отѣвѣштавѣ, всѣѣкъ – перед складом із голосним повного творення.

Редуковані голосні ъ, ь перебувають у сильній позиції в словах двѣри, жтрѣждѣ під наголосом.

У тексті зафіксована зміна ъ>ъ, зумовлена асиміляцією до наступного складу у слові безочѣство (замість безочѣство).

7. Голосні ѣ, и у тексті є голосними повного творення.

8. Приголосні ж, ч, ш утворилися із задньоязикових г, к, х перед голосними переднього ряду внаслідок I палаталізації: рече, дроуже, чесо, положить, уже, ложи, безочѣство, (із безочѣство).

Приголосний шт утворився внаслідок сполучення приголосних *t, *sk з наступним *j у словах: полоуношти отѣвѣштавѣ аште ішти-те обраштете тлькжщюмоу.

Приголосний жд утворився внаслідок сполучення приголосного *d з *j у слові даждѣ.

Сполучення мл виникло внаслідок сполучення приголосного *m з *j у слові приемлетѣ.

Приголосні ц, с утворилися із задньоязикових к, х унаслідок II палаталізації: тльцьѣте, просите.

Сполучення рѣ у середині слова прѣдѣ між приголосними утворилося внаслідок дії закону відкритого складу на місці давнього споручення *er (пор. сучасну українську повноголосну форму *перед*).

У словоформі пшти внаслідок дії закону відкритого складу дифтонгічне сполучення праслов'янської мови *op перед при-

голосним монофтонгізувалося, утворивши носовий голосний ж. Аналогічний процес відбувся в словах жтръждж, сжтъ та інших.

9. Фонетичних змін, що відбулися в результаті занепаду редукованих ъ, ь, не виявлено.

10. Фонетичних змін пізнього періоду, не зумовлених долею редукованих ъ, ь, не виявлено.

Отже, у тексті відображено основні фонетичні особливості старослов'янської мови другої половини IX ст.

ДОДАТОК 4

ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ Й ФОНЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

З Марійнського євангелія

Текст 1

і въ третини день бракъ вѣстѣ въ кана галилеисцѣи. і вѣ мати ісѣва тоу. зѣванъ же вѣстѣ и ісѣ. і оученици его на бракъ. і недоставѣшю виноу. гла мати ісѣва къ немоу. вина не имѣтѣ. гла еи ісѣ. что естѣ мѣнѣ и тебе жено. не оу приде година моѣ. гла мати его слоугамѣ. еже аште глѣтѣ вамѣ сѣтворите. вѣ же тоу водоносѣ камѣнѣ шесть лежаштѣ. по очнштению иуденскоу. вѣмѣсташтѣ по двѣма ли тремѣ мѣрамѣ. гла имѣ ісѣ. наплѣните водоносѣ воды. і наплѣниша ѣ до врѣха. и гла имѣ. почрѣпѣте нѣнѣ и принесѣте архитриклинови. і принѣса. ѣко же вѣкоуси архитриклинѣ вина вѣвѣшааго отѣ воды. і не вѣдѣаше отѣкждоу естѣ. а слоугѣ вѣдѣахѣ почрѣпѣшеи водѣ. пригласи жениха архитриклинѣ. і гла емоу. всѣкѣ члѣкѣ прѣжде доброе вино полагаатѣ. і егда оупиѣтѣ сѣ тогда тачѣе. ты же сѣблюде доброе вино доселѣ. сѣтвори начатокѣ знаменіемѣ ісѣ. въ кана галилеисцѣи. і ѣви славѣ своѣ. і вѣроваша во нь оученици его (Йоан, II, 1-11).

Текст 2

і мимо иды ісѣ видѣ члѣка слѣпа. отѣ рождѣства. и вѣпросиша и оученици его глѣжце. оучителю къто сѣгрѣши. сѣ ли или родителѣ его. да слѣпѣ роди сѣ. отѣвѣшта ісѣ. ни сѣ сѣгрѣши ни родителѣ его нь да аватѣ сѣ дѣла в(о)жиѣ на немѣ. мѣнѣ подобаатѣ дѣлати дѣла посѣлавѣшааго мѣ. дондеже день естѣ придетѣ ноштѣ. егда никтоже не можетѣ дѣлати. егда въ мирѣ есмѣ свѣтѣ есмѣ мироу. си рекѣ плинѣ на землѣ. і сѣтвори вреніе отѣ плиновениѣ. і помаза емоу очи брѣньемѣ. і рече емоу иди оумѣи сѣ въ коупѣли силоуамѣсцѣ. еже сѣказаатѣ сѣ посѣланѣ. иде же и оумѣи сѣ и приде видѣ. сѣсѣди же и иже и вѣахѣ видѣли прѣжде ѣко слѣпѣ вѣ. глаахѣ. не сѣ ли естѣ

сѣдали и проса. ови гѣлаахъ ꙗко съ естѣ. онъже гѣлааше ꙗко азъ есмѣ. гѣлаахъ же емоу. како ти са отврѣсте очи. отъвѣшта онъ и рече. чѣлкъ нарицаемъ иѣ. брънье сътвори. и помаза очи мои и рече ми. иди въ кжпѣль силоуамаж и оумъи са. шедъ же и оумъивъ са прозърѣхъ. рѣша же емоу кѣде тѣ естѣ. гѣла не вѣмъ. вѣса и къ фарисѣемъ. иже вѣ иногда слѣпъ. вѣ же собота егда сътвори брънье иѣ. и отврѣзе емоу очи. пакты же въпрашаахъ и фарисѣи како прозърѣ. онъ же рече имъ. брънье положи мьнѣ на очию. и оумъихъ са и виждж. гѣлахъ же отъ фарисѣи единни. нѣстѣ съ отъ бѣ чѣлкъ. ꙗко советы не хранитѣ. ови гѣлаахъ како можетъ чѣлкъ грѣшенъ. сица знаменитѣ творити. і распрѣ вѣ в нихъ. гѣлаша слѣпцю пакты. тѣ чѣто гѣлеши о немъ. ꙗко отврѣзе очи твои. онъ же рече. ꙗко прѣкъ естѣ. не ѡса же вѣрты нюден о немъ. ꙗко вѣ слѣпъ и прозърѣ. дондеже призъваша родителѣ того прозърѣвъшааго. и въпросиша ꙗ гѣлжште. съ ли естѣ снѣ ваю. егоже вы гѣете ꙗко слѣпъ са роди. како оубо нѣнѣ видитѣ. отъвѣштате же имъ родителѣ его и рѣсте. вѣвѣ ꙗко съ естѣ снѣ наю. і ꙗко слѣпъ са роди. како же нѣнѣ видитѣ не вѣвѣ. ли кто емоу отврѣзе очи вѣ не вѣвѣ. самого въпросите. въздрастѣ иматѣ. самъ о себе да гѣетѣ (Йоан, IX, 1-21).

Текст 3

всѣакъ оубо иже слышитѣ словеса моѣ си и творитѣ ꙗ. оуподоблж и мжжж мждроу. иже созѣда храминж свож на камене. і сьниде дождь и придж рѣкы и възвѣаша вѣттри. і нападж на. храминж тж. и не паде са основана бо вѣ на камене. и всѣкъ слышани словеса моѣ си и не творани хъ. оуподовитѣ са мжжж боуж. іже созѣда свож храминж на пѣсцѣ. и сьниде дождь и придж рѣкы и възвѣаша вѣттри и опрѣша са храминѣ тои. і паде са. і ве разрушение еѣ велне зѣло (Матфей., VII, 24-27).

3 Савиної книги

Текст 1

въ оно в(рѣма). чѣлкъ единъ приде къ іѣви. искоушаа і и гѣла. оучителю благы. что створи животъ вѣчны насѣдѣствоујж. рече емоу іс.

что ма глѣши блага. никто же благъ. тѣкмо бѣ единъ. заповѣди вѣси. не оубни. не прѣлюбѣ створи. не кради. ни лѣжи съвѣдѣтель вѣди. чѣти бѣца своего и м(а)тере. онъ же рече емоу. вса си съхранихъ отъ юности своеѣ. слышавъ же їс рече емоу. ещѣ одинаго не доконьчалъ еси. все елико имаши продаждъ. и даждъ нищиимъ. и имѣти имаши съкровище на небѣсхъ. и гради по мнѣ. онъ же слышавъ се. прискръбьнъ быстъ. бѣ бо богатъ зѣло. видѣвъ же їс прискръбьна сѣща. рече неоудобъ имжштюмоу богатство. въ црствіе бѣжие вьнити. оудобѣе бо естъ вельбждоу скозѣ иглинѣ оуши пронти. нежели богатоу въ црствіе бѣжие вьнити (Лука, XVIII, 18-25).

Текст 2

тогда гла имъ їс. вси вы съблазните сѣ о мнѣ въ снѣж ноцѣ. псано бо естъ пораждъ пастоуха. и разиджтъ сѣ овѣча стада отъвѣщавъ же петръ рече емоу. аще и вси съблазнатъ сѣ о тебе. азъ николи же не съблажнѣ сѣ. и рече емоу їс. ами(нѣ) глѣж тебѣ. тако въ снѣж ноцѣ. прѣжде даже коуръ не възгласитъ гѣ краты отъврѣжеш сѣ мене петръ же вьнѣ сѣдѣше на дворѣ. и пристѣпи къ нему едина рабыни глѣжци. и ты бѣ съ їсомъ галилеискымъ. онъ же отъврѣже сѣ прѣдъ вѣсѣми глѣ. не вѣмъ что глѣши. и шѣдъшю же емоу въ врата. оузърѣ і дръгата и глѣ имъ. тоу и съ бѣ члѣкъ съ їсомъ назарѣнникомъ. и паки отъврѣже сѣ съ клатвоиж. тако не знаѣж. члѣка не по мнозѣ же пристѣпѣше стоѣше і рѣша петрови. въ истинѣ отъ нихъ ты еси. и бо вѣсѣда твоѣа гавѣ та творитъ. тогда начатъ ротити сѣ и клати сѣ тако не знаѣж члѣка сего. и авне коуръ възгласи. и помѣнѣ петръ глѣ їсѣвъ. еже рече емоу. прѣжде даже коур(рь) не възгласитъ. три краты отъврѣжеш сѣ мене. и шѣдъ вѣнѣ плака сѣ горько (Матфей, XXVI, 31-34, 69-75).

Текст 3

милосръдовавъ же гѣ раба того. отъпоустѣ і и длѣгъ отъдастъ емоу. и шѣдъ равъ тѣ обрѣте единаго отъ подроуѣ свонхъ. иже ве длѣжнѣ емоу .р. мѣ пѣназѣ. и имъ. его вѣнаше. и глѣ въздаждъ ми имѣже еси длѣжнѣ. падъ же подроуѣ онъ молѣше і глѣ. потрь-

пи о мнѣ и въздамъ ти. онъ же не хотѣше. нъ ведъ і въсади въ тьмницѣ. дондеже въздастъ всь длгъ свої. видѣвъше же подроузи его бывающаа съжалиша си зѣло. и пришѣдъше съказаша гѣви его. вса бивѣшаа тога призывавъ его гѣ гѣла емоу. рабе ажкавы. въсь длгъ твоі оставихъ тебѣ понеже моли ма. не подобаше ли и тебе помиловати подроуга своего. такоже и азъ тебе помиловахъ. и прогнѣвавъ са гѣ его. прѣдастъ і мжчительмъ. дондеже въздастъ всь длгъ свої. такоже и бѣць моі нѣскы створитъ вамъ. аще не отвасте къждо братоу своему отъ срѣдць вашихъ прѣгрѣшенні аминъ (Матфей, XVIII, 27 – 35).

З Синайського псалтиря

Текст 1

гѣ оуслыші молитвж моуж: и въплъ моі къ тебѣ да прѣдетъ: не отъврати лица твоего: отъ мене: въ нѣже день тжжж пріклони ко мнѣ оухо твое: въ нѣже день прізовж та. ѡдро оуслыші ма: иде ичезж ѣко дымъ дни моі: і кості моя ѣко соушіло сосъхж са: повьенъ выхъ ѣко сѣно и исьше срѣдце мое: ѣко забыхъ сънѣсти хлѣвъ моі: штъ гласа въздыханѣ мо- его: пріल्पе кость моѣ плъти моеі: оуподовихъ са неясыті поустынѣі: выхъ ѣко ноцѣны вранъ на нырици: въсь день поношаахж ми врази моі: и хвалаци са мноуж: клѣнѣахж са: иде попелъ ѣко хлѣвъ ѣсъ: и питье мое съ плачемъ растварѣахъ: штъ лица гнѣва твоего и ѣрості твоея: ѣко възнесъ низврѣже ма: (л. 130^a – 130^b).

Из Зографського евангелія

Текст 1

чѣкъ етеръ імѣ дѣва сѣна. і рече мьниі сѣнъ ею бѣцю бѣче даждь ми. достоінжж часть. імѣньѣ. і раздѣли іма імѣньѣ. і не по мѣнозѣхъ днѣхъ. събѣравъ. все мьниі сѣнъ. отиде на странѣ далече. і тоу расто- чи імѣньѣ свое живы блждно. іждивъшо же емоу всѣ. выстъ гладъ крѣпкъ на странѣ тоі. і тѣ начатъ лишити са. і шѣдъ прилѣпи са єдиноу отъ жителъ тоѣ страны. і постѣла і на села своѣ. пастъ свиніи.

і жєлаашє насытити сѧ отъ рожьць ѡже ѣдѣахъ свинниѧ. і никътоже даашє моу. въ сєвѣ же пришѣдъ рече. коликоу наіменьникъ оца моего ізъываѡтъ хлѣви. азъ же сѣде гладомъ гыблѡхъ. вѣставъ ідж къ оцю моемоу. і рекъ ємоу оче сѣгрѣшихъ на нѣво і прѣдъ тобоѡхъ. юже нѣсмь достоінъ нарешти сѧ снѣ твоі. сѣтвори мѧ. ꙗко єдиногo отъ наіменьникъ твоіхъ. і вѣставъ іде къ оцю своемоу. еште же ємоу далече сѡштю. оузырѣ і оць єго. і милъ ємоу выстѣ. і текъ нападе на выѡхъ єго. і обловыза і. рече же ємоу снѣ. оче. сѣгрѣшихъ на нѣво і прѣдъ тобоѡхъ. юже нѣсмь достоінъ нарешти сѧ снѣ твоі. сѣтвори мѧ. ꙗко єдиногo отъ наіменьникъ твоіхъ. рече же оць къ равомъ своімъ. скоро ізнесѣте одеждѡхъ прѣвѡхъ. і облѣчѣте і. і дадите прѣстєнь на рѡкѡхъ єго. і сапогы на нозѣ. і приведѣше тельць оупитѣны. заколѣте. і ѣдѣше да веселимъ сѧ. ꙗко снѣ моі сѣ. мрѣтѣвъ вѣ і оживє. ізгыблѣ вѣ і обрѣте сѧ. і начашѧ веселити сѧ. вѣ же снѣ єго старѣи на сєлѣ. і ꙗко грады приближѣ сѧ къ домоу. і слышѧ пѣниѣ і ликы. і призѣвавъ єдиногo отъ рабѣ. вѣпрашаашє і. чѣто оубо си сѡтѣ. онъ же рече ємоу. братѣ твоі приде і закѣла оць твоі. тельць оупитѣны. ꙗко сѣдрава і приѡтѣ. разгнѣва же сѧ. і не хотѣашє вѣнити. оць же єго ішѣдъ молѣашє і. онъ отѣвѣшѣтавъ рече оцю своемоу. сє колико лѣтѣ равоѡхъ тебѣ. і николиже заповѣди твоєѡхъ не прѣстѣпихъ. і мнѣ николиже не далъ єси козылатє. да сѣ дроугы моіми вѣзвеселилѣ сѧ вимъ. єгда же снѣ твоі ізѣды твоє імѣннє. сѣ любовѣицими. приде. і закѣла ємоу телець питомы. онъ же рече ємоу чѣдо. ты всегда сѣ мноѡхъ єси. і вѣсѣ моѣ твоѣ сѡтѣ. вѣзвеселити же сѧ і вѣздрадовати подобаашє. ꙗко братѣ твоі сѣ. мрѣтѣвъ вѣ і оживє. ізгыблѣ вѣ і обрѣте сѧ (Лука, XV, 11-32).

Текст 2

інж притѣхъ прѣдѣложи імъ глѧ. оуподоби сѧ црѣстѣвнє нѣское. чѣкоу сѣвѣшюмоу довроє сѣмѧ на сєлѣ своемъ сѣпашѣтемъ же чѣкомъ. приде врагъ єго. і всѣ плѣвелѣ. по срѣдѣ пышеница і отидє. єгда же прозѣбе трѣва. і плодъ сѣтвори. тѣгда ави сѧ і плѣвелѣ. пришѣдѣше рави гноу рѣшѧ. гнѣ не довро ли сѣмѧ сѣлѣ єси на сѣлѣ твоємъ. отѣкѡ доу оубо імѡтѣ плѣвелѣ. онъ же рече імъ врагъ чѣскъ сє сѣтвори. рави же рѣшѧ ємоу. хошѣеши ли оубо да шѣдѣше ісплѣвємъ. онъ же рече

ни. еда вѣстрѣгажшѣ пѣвелѣ. вѣстрѣгнете коупно съ нимъ ꙗ пыше-
ницѣ. оставите коупно расти овое до жатвы. ꙗ въ врѣма жатвѣ
рекѣ дѣлателѣмъ. съверѣте прѣвѣ пѣвелѣ. съважате ꙗ въ снопы
ѣко жести ꙗ пышеницѣ съверѣте въ житъницѣ моѣ ꙗ притѣж
прѣдъложи ꙗ глѣ подобно естѣ црсо нѣское зрѣноу горюшноу. еже
възмѣ чѣкъ вѣсѣѣ на селѣ своемъ. еже мѣне естѣ вѣхѣ сѣменѣ.
егда же въздрстетѣ. волѣ естѣ зелѣи. ꙗ вываеѣ дрѣво. ѣко прити
птицамъ нѣскѣмъ. ꙗ витати на вѣтѣхѣ его (Матфей, XIII, 24-32).

ДОДАТОК 5

СЛОВНИК СКОРОЧЕНИХ НАПИСАНЬ СЛІВ

їсомъ – нисоусомъ

їсви – нисоусови

бѣ – богъ

ба – бога

бѣже – божие

виногдѣ – виноградъ

въскрѣмѣнѣ – въскрѣмленѣ

гѣви – господави, господинови

гѣи, гѣі – господи

гѣла – глагола

гѣлѣж – глаголѣж

гѣлѣжце – глаголѣжште

гѣла – глагола

гѣлаахѣж – глаголаахѣж

гѣлетѣ – глаголетѣ

гѣ – господѣ

исѣ, исѣ, ісѣ – нисоусѣ

исѣа – нисоусова

нѣво – небо

нѣское – небесьское

нѣскы – небесьскы

бѣцѣ – отѣцѣ

бѣцоу – отѣцоу

бѣче – отѣче

пѣркѣ – пророкѣ

сѣнѣ – сынѣ

сѣрдѣце – сѣрьдѣце

сѣрдѣцѣ – сѣрьдѣцѣ

сѣтаго – свѣтаго

цѣрю – цѣсарю

цѣрѣствие – цѣсарѣствие

чѣлѣкѣ, чѣкѣ – чѣловѣкѣ

чѣлкоу – чѣловѣкоу

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

О. Р. ГАВРИЛЮК, О. І. ЛЕУТА

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА МОВА. ФОНЕТИКА

навчально-методичний посібник

Верстання і дизайн обкладинки *Наталі Гілінської*

Підписано до друку 24.12.2014 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 5,6. Облік. видав. арк. 3,57

Наклад 500 прим. Зам. № 605

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9

Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.

(044) 239-30-26.